66.

Hodgson

Prayogamukha

ROYAL
ASIATIC
SOCIETY.

66

ROYAL
ASIATIC
SOCIETY.

प्रयोगमुख

ॐ नमः सर्वज्ञाय॥ विज्ञातसकलं ज्ञेयं. येनुत्तीर्णो भवसागरं। प्रणम्य सुगतं सम्य. गुच्यते शब्दशासनं॥ प्रयोगमिद्ध
माख्यातुं. ज्ञेयं कारकमादितः॥ सं तत्पाच्छिविधं भेदा. त्रयोविंशतिधा पुनः॥ तत्र पंचविधः कर्त्ता. कर्म्म सप्तविधं भवेत्। कर
णं द्विविधं चैव. संप्रधानं त्रिधा मतं॥ अपादानं द्विधा चैव. तथाधारश्चतुर्विधः। करोति कारकं सर्वं. तत्स्वातंत्र्यविवक्ष
यात्॥ तत्र कर्त्तर्यभिहिते. प्रथमैव विधीयते। तृतीया चाथ वा षष्ठी. स्मृता नाभिहिते द्विधा॥ तथा कर्म्मण्यभिहिते. विभ १
क्तिं विद्धि पूर्विकां। चतुर्थीं प्रथमां हित्वा. पंचमीसप्तमी तथा॥ तृतीयां पंचमी चैव. षष्ठी च करणे त्रिधा। षष्ठी चतुर्थी
तृतीया. संप्रधाने त्रिधा मता॥ पंचम्यपि चापादाने. वर्त्तिका तत्तोऽन्यथा। सप्तम्येवाधिकरणे. कारकस्यैष संग्रहः॥ स

मासप्तद्विनस्ति. उ. रूत्वात्सोभिधायकाः। तएवानभिसंबन्धाद्भवन्त्यनभिधायकाः॥ षोढा समासः संक्षेपा. दष्टाविं
शतिधा पुनः। नित्यानित्यत्वयोगेन. लुगलुकेन च द्विधा॥ तत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः। सप्तधा च बहुव्रीहि. द्वि
गुरा भाषितो द्विधा॥ द्वन्द्वश्चतुर्विधो ज्ञेयो। व्ययीभावो द्विधा मतः। तेषां पुनः समासानां. प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधं॥ सामान्या
द्ययभावास्त्रि. रथा विधस्तद्धितो मतः। यदा नान्तु समर्थानां. प्रथमाद्याप्रयुज्यते॥ तिङंचनवपूर्वाद्यं. लादेशाः च परो द्विधा
परस्मैपदमाख्यातं. तदनादात्मनेपदं। परस्मायात्मनेभागे. वचनानि त्रिधा त्रिधा। त्रयस्तेषु पुरुषा ज्ञेयाः प्रथममध्यः
मोत्तमाः॥ एकद्विबहुसंज्ञानि. पदान्येकैकशस्त्रिशः। परस्मैकर्त्तरि ज्ञेयं. न भावेनापि कर्म्मणि॥ आत्मने त्रिषु विज्ञेयं.

प्रयोगमुख
२

भावे कर्म्मणि कर्त्तरि। धातोः कर्म्मकाद्भावे प्रथमैकवचनं भवेत्॥ सकर्म्मकात् कर्म्मकाद्धातोः कर्त्तरि स्मृतमात्मनेपदं तु क
र्म्मणि तु निर्दिष्टं वर्त्तिते तस्य कर्म्मकात्॥ नाम्नैव सन्नियोगे च युष्मदः प्रथमः पुरुषो भवेत्। त्वं युवां यूयमित्येभिः स्त्रिभिरेव तु म
ध्यमः॥ अहमावां वयमित्येभिः उत्तमो नान्यथा मतः। अन्यथानुपहास्ये स्यात् यथा त्वं मन्येऽहं मोदसे॥ कृतस्त्रिष्वपि वर्त्त
न्ते भावे कर्म्मणि कर्त्तरि। अजपत्सुदक्षिणया श्रीभावे पूजकाः एकत्वा॥ सकर्म्मकाकर्म्मकाद्धातोः क्तौ भवेद्भावकर्म्म २
णोः। कृत्याश्चैव खलर्थाश्च तयोरेवानुवर्णिताः॥ त्रिषु गत्यर्थकाद्भिन्नस्तथा चैवापि कर्म्मणि। अकर्म्मकात् समनुत्पत्तौ

मुत्पत्तौ वर्त्तिकर्त्तृभावयोः॥ इत्युक्त्वान्तर्वर्त्तिरित्युत्तरं द्विपस्मरञ्च यावानन्तु गुणानावर्ज्जकं कम्मटटकाश्चैवक
र्त्तरि॥ भावे सोऽन्तरकाले च ल्यपमुत्सुज्य पूर्वकालतः। कर्म्मणि उपमाने षांद्वितीयान्तु विशेषतः॥ वर्त्त
मानेसंनिर्द्देश्यो वर्त्तते शत्तृशानचौ॥ तेषां सत्संज्ञकाख्यानां समासो नैव सिद्ध्यति॥ यन्त्यानादाशयेनादंस्रोका
नां पञ्चविंशतः। परार्थभार सूद्धा दृष्ट्वं भवेयं भवेच्च वा॥ इदानीमेषां संज्ञाकानां विवरणमुच्यते॥ प्रयोगमित्यादि
योयथाविहितं शब्दप्रयोगं क्रियाकारकादिसंसिद्धं ज्ञातुमिच्छति। तेन पुरुषेणादितः प्रथमतः कारकं ज्ञेयं
ज्ञातव्यमित्यर्थः। प्रयुज्यते इति प्रयोगः। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ्। घकारस्य जोकुः चि एणनोरिति

प्रयोग मुख

विशेषणार्थः अनेनैव जकारस्य गकारः॥ समासादिकं चैतत्त्व कारकं कति विधं ज्ञेयं। संज्ञया नाम्नां षड्विधं षड्वि

कारकं॥ तत्र कथं कर्त्ता कर्म करणं संप्रदानमपादानमधिकरणं चेति तन्देतत् षड्विधं कारकं। भेदात्त्रयोविंश:

वि तिधा पुनरित्तिकोर्थः भेदाभेदकथनात् नूनं स्तानि षट्कारकानि त्रयोविंशतिधा भवन्ति। त्रयोविंशतिप्रका:

रकाणि भवन्तीत्यर्थः॥ उक्तञ्च॥ तत्र पंचविधः कर्त्ता कर्म सप्तविधं भवेत्। आदितेइतिषु द्विविधं करणं: ३

चैव संप्रदानं त्रिधा मतं॥ अपादानं द्विधा चैव तत्राधारश्चतुर्विधः करोतीति कारकं सर्वं न स्वातन्त्र्यविवक्षया॥:

अर्थारंभादित इति अद्यादिभ्यस्तस्युपसंख्यानमिति तसिप्रत्ययः अनेन रूपेण ह्येतानि षट्कारकानि त्र:

श्र२ श्र२ श्री

योविंशतिप्रकाराणि भवन्तीति ज्ञातव्यं। तत्र पंचविधः कर्त्तेति निर्द्धारणे सप्तमी तत्र कारकाणां मध्ये आदौ ताव

नु पंचविधः कर्त्ता कतमः स्तद्दुव्याने स्वातन्त्र्य कर्त्तादिर्हेतुकर्त्ता कर्मकर्त्ता अभिहितकर्त्ता अनभिहितकर्त्ता चेति॥ त

त्र स्वतन्त्रः कर्त्ता यथा॥ पुरुषः करोति अत्र डुः प्रज्ञात् अज्ञाची वृद्धि भ्योग अणादि अत्र अणप्रत्ययः णकारो वृद्ध्यर्थः॥ य

स्येति अत्यकारलोपः प्रथमैकवचनं सु विसर्गः मेत्रं भजन्ते सन्तः विद्यामुपासते सुकृतिनः अपः प्राप्नुवन्ति द

आत्मेति इत्येवमादीनां स्वतन्त्रः कर्त्तेति कर्त्तसंज्ञा कर्त्तरि लकारो विहितः॥ तेन कर्त्तुरभिहितत्वात् प्रथमा भ

वति अनभिहिते कर्म्मणि अभिहिते नीयाम भवति कर्त्ता किमुच्यते तन्थाद्यो भ्रम्मो षष्ठीकारे णाप्रत्युक्तो च निवर्त्तो च कारक

प्रयोगमुख

नायं स्वस्त्रप्रयत्नः प्रयुक्तो वा सकर्म्मा नाम कारकं स्वतंत्रः कः यस्य क्रियासिद्धौ परोपेक्षां न करोति। स स्वतंत्रः
प्र उच्यते। एतावता स्वतंत्रः कर्त्ता॥ हेतुकर्त्ता यथा॥ हितं लभन्ते विनीताः तानविनीतानहितं लंभंते मानानयोः
प्र धीरः प्रयुंक्ते स हितं लंभयति विनीतानधीरः न यथा तस्य योजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञा चकारात् कर्त्तृसंज्ञा बलमे ४
ष्वाति वृद्धिधावको नु महेतुमति चेति णिचि वर्णना नु लकारः फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते तस्य
ग्रहणमिह नास्ति कस्मात् स्वतंत्रस्य कर्त्तुः प्रयोजको हेतुरुच्यते॥ कर्म्मकर्त्ता यथा॥ स्वयमेव दृश्यते दुष्टजन
दोषः स्वयमेव लूयते केदारः स्वयमेव छिद्यते पाकृतजनस्नेहः स्वयमेव छिद्यते वृक्षाः स्वयमेव पच्य

फलं कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः इत्यनेन कर्म्मवद्भावनिर्देशात् तत्र भावकर्म्मणोरित्यात्मनेपदं भवति यत्र
स्वयमेवात्मानं छिनत्ति तदा पुनः कर्म्म वासौ कर्त्ता चेति कर्म्मधारयः कथं पुनः कर्म्म भूत्वा कर्त्ता भवति अतः
आह॥ वृक्षं छिनत्ति कश्चित्तदा स वृक्षः कर्म्म भवति स वृक्षः छेदनक्रियायामानुकूल्यं भजमानः स्वातंत्र्येण
विवक्षितो यदा कर्म्मा क्रियाणि कार्याणि प्रतिपद्यते। कर्त्ता भवति विवक्षातः कारकानि भवन्ति यस्य पासौ
कर्म्मत्वापि विवक्षावशात् कर्त्तृसंज्ञां भवति अतस्तु कर्म्मकर्त्ता उच्यते॥ तेन वृक्षस्य कर्म्मविभक्तिर्न भवति
कर्त्तृविभक्तिरेव सदा भवति॥ छिनत्ति अन्यत्र कर्त्तरि समुत्पन्नलकारे णाकर्त्तृत्वमभिहितं भवेत् आत्मिहितेन कः
ति

प्रयोग

र्त्तरि प्रथमा भवति ॥ अभिहिते कर्त्तरि यथा ॥ साधवः परार्थमुत्पादयन्ति शास्त्रमधीते सुधीः ग्रामं गच्छति पथिकः ओद
नं पचति सूपकारः तिङ्कर्त्तर्यभिहिते प्रथमैव भवति नान्या विभक्ति र्भवति अनभिहिते कर्त्तरि यथा ॥ साधुभिः
परार्थमुत्पाद्यते अध्याप्यते धर्म्मं शिष्यो गुरुणा क्रीडज्जीनां णाविति एकारस्याकारः अनभिहिते कर्त्तरि करणे
च तृतीया भवति ॥ कतमत्तत्सप्तविधं कर्म्म ॥ ईप्सितं कर्म्म अनीप्सितं कर्म्म ईप्सितानीप्सितं कर्म्म अकथितं कर्म्म कः ५
र्त्तृकर्म्म अभिहितं कर्म्म अनभिहितं कर्म्म ॥ तत्रेप्सितं यथा ॥ ओदनं भुंक्ते देवदत्तः कटकं गच्छति धावकः ग्रामं गां च
रति सुकृती कर्तुरीप्सिततमं कर्म्म इति कर्म्मसंज्ञा कर्म्मणि द्वितीयेति द्वितीया विभक्ति र्भवति ॥ अनीप्सितं कर्म्मः

यथा ॥ अहिं लंघयति बालकः कण्टकं मर्द्दयति मत्तः विषं भक्षयति क्रुद्धः तथायुक्तं चानीप्सितमिति कर्म्मसंज्ञा कर्म्मणि द्वि
तीयेति द्वितीया ॥ ईप्सितानीप्सितं कर्म्म यथा ॥ पायसमभ्यवहरति पायसमभ्यवहरणे न त्यजति तद्रजोऽप्यभ्यवहरति कुमा
रः बालकोऽविदितत्वात्तद्रजसोपि भक्षणं करोति तेन ईप्सितानीप्सितमुच्यते ॥ अकथितं कर्म्म यथा ॥ गां दोग्धि दुग्धं गो
पालकः राजानं कंबलं याचते ब्राह्मणः व्रजमवरुणद्धि गां गोपालकः उपाध्यायं शास्त्रं पृच्छति शिष्यः ईश्वरं सुवर्णं भि
क्षते द्विजः वृक्षं फलमवचिनोति वनेचरः शिष्यं शास्त्रं ब्रूते पण्डितः पुत्रं शास्त्रमनुशास्ति पिता ॥ अत्रोच्यते दुहि
याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चि आसु प्रयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं तकः

प्रयोगमनु

विना॥ अस्यायमर्थः॥ दुहादीनां धातूनां प्रयोगे ऽप्रयोगनिमित्तं यत्कारकं तत्तु अकीर्त्तितं अकथितं कविना शास्त्रकारेण आ
चार्य्येनं कथितं ऽपयुज्यते इत्युपयोगो दुग्धादिः तस्य निमित्तमनुकूलं गवादिरित्युपयोगनिमित्तार्थः॥ अपूर्व्वविधौ पू
र्व्वविधाभावे सति अपादानादिरदित्तस्य कारकस्य कर्म्मसंज्ञा अकथितं चेत्यनेन अपादानादिविशेषसंज्ञाभिर्यन्नकथि
तं तदाकीर्त्तितमित्यर्थः॥ ब्रुविशास्योर्गुणः कारकं कर्म्मस्वरूपमिति यावत् तेनापि यत्संबध्यते तदप्यकथितं॥ कर्त्तृकर्म्म ५
यथा॥ गच्छति ग्रामं देवदत्तः गमयति ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः बुध्यते शास्त्रं शिष्यः बोधयति शास्त्रं शिष्यं उपाध्यायः॥
ओदनं भुंक्ते देवदत्तः भोजयत्योदनं देवदत्तं यज्ञदत्तः पठति वेदं माणवकः पाठयति वेदं माणवकमुपाध्यायः॥ अ

अत्ति भक्तमतिथिः आशयति भक्तमतिथिं राजा शेते पतिः शाययति पतिं भार्या॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थः शब्दकर्म्मस
कर्म्मकाणामणिकर्त्ता स णौ॥ अस्यायमर्थः॥ गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां शब्दकर्म्मणामकर्म्मकाणां च धातूनां प्र
योगे॥ अन्यन्तावस्थायां यः कर्त्ता स ण्यन्तावस्थायां कर्म्मसंज्ञको भवतीति तेन देवदत्तादीनां कर्म्मसंज्ञा॥ एषामिति किं पच
त्योदनं सूपकारः॥ पाचयत्योदनं सूपकारेण॥ राजा॥ गत्यर्थेषु मध्ये निवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ नयति भारं भारिकः ना
ययति भारं भारिकेण साधुः वहति भारं भारिकः वाहयति भारं भारिकेण कृषकः॥ प्रत्यवसानमभ्यवहारः॥ एष्वा
दिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अत्ति विप्रः आदयति विप्रेण राजा खादति विप्रः खादयति विप्रेण राजा॥ अभिहितं

प्रयोग

कर्म्मयथा॥क्रियतेकटोदेवदत्तेनगृह्यतेभारोभारिकेणओदनःपच्यतेसूपकारेणअभिहितेकर्म्मणिप्रथमाभवति॥ः
अनभिहितंकर्म्मयथा॥ ॥कटंकरोतिनरःदेशान्तरंव्रजतिकार्प्पटिकःकर्त्तुरीप्सिततमंकर्म्मइतिकर्म्मसंज्ञाकः
र्म्मणिद्वितीयेतिद्वितीयाभवति॥कतमद्विविधंकरणं॥ ॥वाह्यमाभ्यन्तरंचेतितत्रवाह्यंयथा॥दात्रेणधान्यंलुनातिकः
श्री
र्षकः।कुठारेणकाष्ठंछिनत्तिवार्द्धकिः॥आभ्यन्तरंयथा॥ ॥चक्षुषारूपंपश्यतिमनुष्यःस्वरेणजानातिपुत्रंपिताः
मनसागच्छतिहरिसेवांमनसायातिपुत्रंगच्छतिवालकःसाधकतमंकरणमितिकरणसंज्ञाकर्त्तृकरणयास्तृतीयेतितृ
तीयाभवति॥शरीरावयवादतिरिक्तंवाह्यं॥कतमत्त्रिविधंसंप्रदानं।प्रेरकमानुमंत्रिकमनिराकर्त्तृकंचेति॥तत्रप्रे

रकंयथा॥ ॥ब्राह्मणायगांददातिधार्म्मिकः।सहिब्राह्मणंधार्म्मिकसाधमह्यंगांदेहीतिप्रेरयतिअतःप्रेरकं॥आनुमंः
त्रिकंयथा॥अतिथयेफलमूलंददातितपोधनःसह्यतिथिःफलमूलार्थंतपोधनंप्रेरयतिदत्तंचानुमन्यतेअतअनु
मंत्रिकमुच्यते।फलानिचमूलानिचचार्थेद्वन्द्वइतिद्वन्द्वसमासः॥जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः॥अनिराकर्त्तृकंय
था॥चैत्यायपुष्पंददातिबौद्धःसचैत्यःमह्यंदेहीतिनतंप्रेरयतिनचदीयमानमनुमन्यतेनोवानिराकरोतितस्माद
निराकर्त्तृकमुच्यतेकर्म्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानंइतिसंप्रदानसंज्ञा.संप्रदानेचतुर्थीतिचतुर्थीभवति॥कतमः
द्विविधमपादानंचलमचलंचेति॥तत्रचलंयथा॥धावतोश्वात्पतितोश्ववाहकःधावतोहस्तिनःपतितोहस्त्यःव

प्रयागमु

रोहकः॥ अचलं यथा॥ ग्रामादागच्छतिपथिकः पर्वतादवरोहन्तिमुनयः। ध्रुवमपायेअपादानमित्यपादानसंज्ञा अपाः
दानेपंचमीकिमपादानं अपायेयदुपादानंचलवायदिवाचलं। ध्रुवमेवतदावेशात्तदपादानमुच्यते॥ प्रासादात्
प्रेक्षतेप्रासादमवरुह्यप्रेक्षतइत्यर्थः। ल्यप्लोपेकर्मणि। पंचमीवक्तव्या। पतितइतिद्वितीया श्रितातीतपतितइत्यादि
निर्देशादिदंअन्यथायस्यविनाशेतीत्प्रतिषेधःस्यात्॥ कतमंचतुर्विधमधिकरणं॥ अभिव्यापकमौपश्लेषि ८
कंवैषयिकंसामीप्यकंचेति॥ तत्राभिव्यापकंयथा॥ तिलेषुतैलंतिष्ठतिदध्निसर्पिस्तिष्ठतिकायेरुधिरमास्ते॥
औपश्लेषिकंयथा॥ कटेआस्ते वृक्षेतिष्ठन्तिशकुनयः आसनेतिष्ठतिराजा औपश्लेषिकस्यायमर्थःउपः

श्लिष्यतइत्युपश्लेषः एकदेशाश्रयत्वात् औपश्लेषिकमुच्यते व्यापकं अभिव्यापकेनसहसर्वत्रसंबन्धः सर्वंव्याप्नोती
त्यभिव्यापकं॥ वैषयिकंयथा॥ वनेवसन्तिसिंहाः जलेमत्स्याः सन्तियोयत्रप्रनीयतेतेनवैषयिकं वनंविषयीकृत्यतिष्ठन्ती
त्यर्थः॥ सामीप्यकंयथा॥ गंगायांघोषःप्रतिवसतिगुरौशिष्यःप्रतिवसति। णासुअनुशिष्टौएतिसुशास्त्रइजुषःका
पशासइदंहलोरितिआकारस्यइकारः॥ समीपंनिकटंतत्रभवःसामीप्यकं। गंगासमीपेघोषःप्रतिवसतीत्यर्थः॥ आ
धारोअधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञा सप्तम्यधिकरणेचेतिसप्तमी॥ यदिचकरोतीतिकारकमन्वर्थसंज्ञेयंविज्ञायते
तर्हियःकरोतिसएवपरंकर्त्तास्यात्तदाकर्त्तुरेवकारसंज्ञांप्राप्नोतिनचकर्मादीनांकुतः यतोअमीव्यापारंन

प्रयोगमु

कुर्व्वन्ति कथमेषां कारकत्वं भविष्यति। अत्रोच्यते सर्व्वान्येतानि कर्म्मादीनि कुर्व्वन्त्येव कुत इत्याशंकाह तत्स्वातंत्र्यविवक्ष
यायामेतेषां कारकाणां स्वतंत्रताविवक्षा तेन दानान्यपि कर्म्माणि कुर्व्वन्त्येव यदि प्रतिकारकं स्वातंत्र्यविवक्षा क्रियते तत्
३ द्विवक्षायां सत्यां सिद्धं सर्व्वेषामेव कारकत्वं यथा स्थाली पचति अग्निः पचति काष्ठानि पचन्ति स्वक्रियां प्रति सर्व्वेषां कारकाणां
स्वातंत्र्यं सिद्धान्तान्तरमाह किं च कारकाधिकारे कारकशब्दो निमित्तपर्य्यायः निमित्तं हेतुः कारणं कारकमिति तेन काष्ठैरो ३
दनं पचतीत्यत्र काष्ठस्य क्रियां प्रति निमित्तता भवत्येव।। तत्र कर्त्तर्य्यभिहिते प्रथमैव विधीयते इति को ऽर्थः तत्र षट्कारके
कर्त्तर्य्यभिहिते प्रथमैव विधीयते।। तद्यथा।। पचत्योदनं सूपकारः कटं करोति नरः अभिहिते कर्त्तरि प्रथमैव भवति।। त्वन्नीया

चाथवा षष्ठी स्यात् अनभिहिते द्विधेति को ऽर्थः अनभिहिते कर्त्तरि द्विविभक्तीर्भवतः तृतीया षष्ठी च तत्र तृतीया यथा ओदनः
पच्यते सूपकारेण क्रियते कटो देवदत्तेन अनभिहित इत्यधिकृत्य कर्त्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्त्तरि करणे वा तृतीयैव
भवति।। षष्ठी यथा।। कटः कर्त्तव्यो देवदत्तस्य देवदत्तेन वा परलोकजीतस्य सेवितव्यो धर्म्मः परलोकजीतेन वा गन्तव्यो ग्रा
मो देवदत्तस्य देवदत्तेन वा ओदनः पक्तव्यः सूपकारस्य सूपकारेण वा पयः पेयं पोतस्य पोतेन वा कार्य्यः कटो देवदत्तस्य
देवदत्तेन वा तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इत्यनुवर्त्तमाने तव्यतव्यानीयरः। इति तव्यतव्यानीयरः प्रत्ययाः पेयमित्यत्र
अचो य इति यत्प्रत्ययः कार्य्य इत्यत्र ऋहलोर्ण्यत् स्या इति तव्यतव्यानीयरण्यत्कायपयेषां तव्यादीनां कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति

प्रयोगमु

कृत्यासंज्ञाकृत्यानांकर्त्तरिवेतिविकल्पेनषष्ठीपक्षेतृतीयावापेयमित्यत्रईद्यतीत्याकारस्यईकारःगुणश्च॥तथाकर्म्म
ण्यभिहितेविभक्तिंविद्धिपूर्व्विकामितिकोर्थः।यत्रकर्त्तर्य्यभिहितेप्रथमाभवतितथाकर्म्मण्यभिहितेपूर्व्विकाविभक्तिंप्रथ
डे मांविद्धिजानीहि॥तद्यथा॥पच्यतेओदनःसूपकारेणक्रियतेकटोमनुष्येणह्रियतेभारोभारिकेन॥कर्म्मण्युत्पन्नेल १
कारेणकर्म्मणोऽभिहितत्वान्नाभिहितेकर्म्मणिप्रथमाविभक्तिर्भवतीतिप्रथमाअनुक्तेप्रथमांहित्वापंचमीसप्तमीः
तयेतिकोर्थः।अनुक्तेऽनभिहितेकर्म्मणिप्रथमीयंचमीसप्तमीर्व्वर्जयित्वान्यत्काशेषाश्चतस्रोविभक्तयोभवन्तिद्वि
तीयातृतीयाचतुर्थीषष्ठीचेतितत्रद्वितीयायथा॥ग्रामंगच्छतियापकःशास्त्रंशृणोतिपण्डितः।कर्म्मणिद्वितीयेतिद्विः

तीया॥तृतीयायथा॥पुत्रेणसंजानीतेपिता॥मात्रासंजानीतेपुत्रःमातरंसंजानीतेतदर्थःसंज्ञोन्यतरस्यांकर्म्मणिसंपूर्व्वा
ज्जानातेर्ज्ञोनोःकारकेतृतीयाभवत्यन्यतरस्यांविकल्पेनद्वितीयावासंप्रतिभ्यामनाध्यानेइत्यात्मनेपदं॥चतुर्थीयथा॥
ग्रामंगच्छतिग्रामायगच्छतिनगरंगच्छतिनगरायगच्छतिगत्यर्थकर्म्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनिइतिद्विती
याचतुर्थ्यौभवतः॥षष्ठीयथा॥कटस्यकारकोदेवदत्तःभारस्यहारकोयज्ञदत्तःकर्तृकर्म्मणोःकृतीतिषष्ठी॥तृतीयापं
चमीचैवषष्ठीचकरणेत्रिश्चेतिकोर्थःअनभिहितेकरणेकारकेतृतीयापंचमीषष्ठीचेतितिस्रोविभक्तयोभवन्तितत्र
तृतीयायथा॥कुठारेणकाष्ठंछिनत्तिवर्द्धकिःदात्रेणधान्यंलुनातिकृषकःकर्तृकरणयोस्तृतीयेतितृतीया॥पंचमीय
व

योगसु

था॥स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः कतिपयान्मुक्तः करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य इति पंच
मी स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि प्राप्ते अलुगुत्तरपदे
इत्यधिकृत्य पंचम्याः स्तोकादिभ्य इति पंचम्या अलुक् असत्ववचनस्येति किं स्तोकेन विषेण हतः॥षष्ठी यथा॥घृतस्य
संजानीते मधुनः संजानीते ज्ञोविदर्थस्य करणे इति षष्ठी। षष्ठी चतुर्थी तृतीया संप्रदाने त्रिधा मते कोर्थः॥ऽनभिहिते का
रके संप्रदाने षष्ठी चतुर्थी तृतीयास्तिस्रो विभक्तयो भवन्ति तत्र षष्ठी यथा॥पुरुषमृगश्चन्द्रमसो देयः पुरुषमृगः पुरु
षश्रेष्ठः श्रेष्ठश्चन्द्रमसे वदेणा दातव्य इत्यर्थः चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति संप्रदाने कारके षष्ठी॥चतुर्थी यथा॥ब्राह्मणाय ११

भिक्षां ददाति धार्मिकः उपाध्यायाय गां ददाति राजा संप्रदाने चतुर्थी इति चतुर्थी भवति॥तृतीया यथा॥दास्या मालां संय
च्छते दास्यै मालां ददातीत्यर्थः दानदाने पाघ्रादिना यच्छादेशः दाणसाश्चेच्चतुर्थ्यार्थे इत्यात्मनेपदं अशिष्टव्यवहारे चतु
र्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या इति तृतीया॥पंचम्यपादाने वर्त्तते न तत्रान्यर्थ इति कोर्थः अपादाने कारके पंचमी भवति नान्यः
थान यथा पर्व्वतादवरोहन्ति मुनयः ग्रामादागच्छति पथिकः ध्रुवमपाये अपादानेमित्यपादानसंज्ञा अपादाने पंचमी
ति पंचमी विभक्तिर्भवति सप्तम्यधिकरणे कारकस्य संग्रह इति कोर्थः अधिकरणे कारके सप्तमी भवति यथा
मे वसन्ति मानवाः नगरे तिवसन्ति विप्राः आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञा सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी॥अ

यदि आत्मप्रदर्शनार्थं कारकसंयुक्तः विशेषादिकं च वृत्त्यादिषु बोद्धव्यं ॥ अनभिहितानभिहितयोः स्वरूपं कथितं के
पुनस्ते इत्याह दंडादंडि युद्धं वृक्षेलगुडालगुडि युद्धं किलाकिलि युद्धं ॥ नत्र तेनेदमिति सरूप इति समासः अन्येषामपि दृश्यते इ
ति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं द्वंद्वकर्मव्यतीहार इति द्वंद्वसमासान्तः यस्येति अकारलोपः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति तिष्ठद्गुप्र १२
भृतयः अव्ययत्वं तेनाव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक ॥ दिगन्तराललक्षणे यथा ॥ पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सेयं
पूर्वदक्षिणादिक दक्षिणस्याश्च पश्चिमायाश्च दिशोर्यदन्तरालं सेयं दक्षिणपश्चिमादिक पश्चिमायाश्च उत्तरस्याश्च दि
शोर्यदन्तरालं सेयं पश्चिमोत्तरादिक उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सेयं उत्तरपूर्वादिक का दिगमन्यान्तराल इति स

८१

मासः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति पुंवद्भावः पूर्वपदस्य पुंवद्भावान्न टापो निवृत्तिः ॥ द्विगुरन्याषितेति द्वि चेति
कोयं द्विगुः समासो द्विधा विज्ञेयः एकवद्भावी अनेकवद्भावी चेति तत्र एकवद्भावी यथा ॥ त्रीणि शृंगाणि समाहृतानि त्रिशृं
गी पंचपूलाः समाहृता इति पंचपूली दशमूली ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्वि
गुसंज्ञा द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावः स नपुंसकमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इ
ति स्त्रीत्वं द्विगोरिति ङीप ॥ अनेकवद्भावी यथा ॥ पंचपूली च पंचपूली च पंचपूली च पंच पूल्यः चतस्रो दिशः चतुर्दिशः
त्रयो लोकाः त्रिलोकाः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति तिसृ चतसृ आदेशाः सप्तपाणामे

करोषस्य कविभक्तो ह्येककरोषः ॥ द्वन्द्वस्त्वनुर्विधो ज्ञेय इति कोऽर्थः द्वन्द्वसमासस्त्वनुर्विधो भवति समुच्चयोऽन्वाचय इतरे-
तरयोगः समाहारश्चेति । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्न समासो भवति समर्थः पदविधिरिति वचनात् । समु-
च्चये यथा ॥ भिक्षामट गां चानय यदि भिक्षाटने गां न पश्यसि तदा नाभ्यानयषासि ॥ समुच्चये यथा ॥ गामश्वं पुरुषं प-
शुमहरहर्नयमानो वैवस्वतस्तृप्तिं न याति ॥ इतरेतरयोगो यथा ॥ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च देवदत्तयज्ञदत्तौ धवश्च पला- १२
शश्च खदिरश्च धवखदिरपलाशाः ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैवस्वतस्तृप्तिं न याति ॥ इतरेतरयोगो यथा ॥ देवदत्तश्च य-
ज्ञदत्तश्च देवदत्तयज्ञदत्तौ धवश्च पलाशश्च खदिरश्च धवखदिरपलाशाः ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च

अभिधायकाः कारकाणां अनभिधायका वा केऽद्यन्ते अनस्माद् ॥ समासतद्धितस्तिङ्कृच्चत्वारस्तेऽभिधायकाः । तत्र वान-
भिसंबन्धाभवं त्वनभिधायका इति कोऽर्थः यदा तैः समासादिभिः सह ते कर्तृकर्मादयः साक्षात्संबन्धमनुभवन्ति तत्रै-
वऽन्ययन्ते तदा ते समासादयस्तेषां कर्मादीनामभिधायका भवन्ति । यद्येवं न तदा अनभिधायकाः केयदा ते एव समा-
सादिभिः सह ते कर्तृकर्मादयः संबन्धं नानुभवन्ति नोच्यन्ते तदा तेषां अनभिधायका भवन्तीति बोद्धव्यं । अथ वि-
शेषतश्चाने ॥ यस्मै सम्यक् दीयते तेन तत् संप्रदानमित्युक्तं तेनेह न भवति युवानः पृष्ठं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददाति । इ-
ह प्रजानुग्रहेच्छया स्वद्रव्यपरित्यागो दानमभिप्रेतं तदा हस्वसत्त्वनिवृत्तिः परस्वोत्पत्तिर्दानं तच्चेह नास्तीति न संब-

उ॰
त्रि

न्वमात्रे षष्ठी वा भवति यस्मै क्रुध्यति तदपि संप्रदानं देवदत्ताय क्रुध्यति शत्रवे द्रुह्यति भार्यायै ईर्ष्यति असूयति असू क्षेपणे कंड्वा
दिभ्यो यक इति यक क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति संप्रदानसंज्ञा चतुर्थी संप्रदाने इति चतुर्थी क्रुधद्रुहोरुप
सर्गयोः प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति पूर्वस्य संप्रदानस्यापवादः देवदत्तमनुक्रुध्यति देवदत्तम १३
भिद्रुह्यति क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेति कर्मसंज्ञा कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया पुत्राय अपराध्यति स्त्रीभ्य ईक्ष्यति रा
धीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न इति संप्रदानसंज्ञा नावरदायरोचनेकल्पदः रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति संप्रदानसंज्ञा॥ ॥
यस्मादपायस्तदपादानं यस्मादपगच्छति यत्न तिक्रान्तिष्ठति वलस्थानेन तदपादानं यस्माद्बिभेति त्रायते तदप्यपादानमुक्तं चौराद्बिभेति

साधुः सिंहाद्बिभेति वनेचरः सिंहात्त्रायते सिंहादुद्वजति भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानसंज्ञा अपादाने पंचमीति पंचमीः
भवति। यस्माद्वार्यते तदप्यपादानं अविनयान् पुत्रं वारयति पिता वारणार्थानामीप्सितमित्यपादानसंज्ञा अपादाने पंचमी य
स्मादन्तर्धीयते तदप्यपादानं उपाध्यायादन्तर्धीयते शिष्यो न स्वजनादन्तर्धीयते कुजनः अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छतीत्यपा
दाने पंचमी॥ यस्मादधीयते तदप्यपादानं उपाध्यायादधीते वेदं ब्राह्मणः रामादधीते सन्देशं आख्यातोपयोग इत्यपादान
संज्ञा अपादाने पंचमी यस्मात् प्रभवति तदप्यपादानं हिमवतो गंगा प्रभवति भुवः प्रभव इत्यपादानसंज्ञा अपादाने
पंचमी यस्माज्जायते तदप्यपादानं काष्ठाज्जायते वह्निः जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यपादानसंज्ञा अपादाने पंचमीति पंच

मीभवति ॥ यस्मिन्नस्थीयते तदधिकरणं ॥ अधिपूर्व्वाणां शीङ्स्थासां कर्म्म भवति ॥ तद्यथा ॥ शय्यामधिशेते ग्रासमध्यास्ते पात
लमधितिष्ठति अधिशीङ्स्थासां कर्म्म ॥ अधिपूर्व्वाणां शीङ्स्थासां धातूनां य आधारः सं कर्म्मसंज्ञो भवति कर्म्मण्येव द्वितीये
ति द्वितीया ॥ अभिनिपूर्व्वाद् विशतेर्य आधारः स कर्म्म भवति नगरमभिनिविशते ग्राममभिनिविशते अभिनिविशते
अभिनिविशतेश्चेति कर्म्मसंज्ञा कर्म्मणि द्वितीयेति द्वितीया नेर्विशः इत्यात्मनेपदं ॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥ उपादिपूर्व्वस्य
वसतेर्य आधारः स कर्म्मसंज्ञो भवति ग्राममुपवसति नदीमनुवसति गिरिमधिवसति अटवीमावसति अपरं वक्तव्यविशेष
णं द्रष्टव्यं ॥ इति प्रयोगमुखे कारकपटलं संपूर्णं ॥ ॥ कारकपटलमभिधाय समासपटलमनुवर्णयिष्यामः तत्र ॥ १४

षोढा समासः संक्षेपादष्टाविंशतिधा पुनरिति कोऽर्थः ॥ समासः षोढा षट्प्रकारको भवति केन प्रकारेण भवतीत्यत आह ॥
तत्पुरुषः कर्म्मधारयः द्विगुः द्वन्द्वः बहुव्रीहिः अव्ययीभावश्चेति विस्तरेण पुनरष्टाविंशधा भवति यस्यापदस्य विभागं
वक्ष्यामः इदानीं प्रकृतमेवोच्यते तदेवाह नित्यानित्यत्वयोगे नलुग्लुक्त्वे पुनर्द्विधेति कोऽर्थः द्विधा समासो भवति नित्य
समासो ऽनित्यसमासश्चेति लुकसमासो ऽलुकसमासश्चेति नित्यानित्यत्वधर्म्मेन तस्यादित्वं लुगलुक्त्वे न चेति तत्र नित्यस
मासो यथा ॥ निर्व्वर्त्यं कुम्भं करोति कुम्भकार त्रिविधं कर्म्म भवति निर्व्वर्त्यं विकार्यं नगरं करोति नगरं न तु कपामस्य नित्यता
यावतामहाविभाषापरत्वामनुवर्त्तते तेन तस्यापाक्षिकत्वमेव कपामस्यानित्यत्वमिति काण्डं लुनाति काण्डलावः शरं लुनाति शरलावः

पंवेदाध्यायः कर्म्मण्यणाडुत्यणाप्रत्ययः अत्रैवाग्निनीति वृद्धि अत्रोच्यते नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यनुवर्त्तमाने उपप
दमतिङिति समासः तस्मात्तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्युपपदसंज्ञा सच गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सु
बुत्पत्तेरिति उपपदसमासः सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवतीति तदुक्तं नित्यसमासानां विग्रहो न भवतीति वाक्यस्यानुपपत्त्वान्नित्य
समासः यदि च विग्रहः क्रियते तदान्यपदान्तरेण सह कर्त्तव्यः समासे सति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लु
क् प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्ज्जनं समासे समासशास्त्रे प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिष्टं तदुपसर्ज्जनसंज्ञं भवति उपस
र्ज्जनं पूर्व्वं यदुपसर्ज्जनसंज्ञं तत्पूर्व्वं निपततीति कुम्भशब्दस्य पूर्व्वनिपातः तेन कुम्भकार इति भवति नकारकुम्भ इति॥

राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये राजपुरुषो भवति न पुरुषराज इति यदि च नित्यसमासोऽयं तत्कथं कुम्भं करोतीति वाक्यं क्रियत्ते
नैष दोषः अर्थप्रदर्शनार्थं यथा स्त्रियमतिक्रान्तः कथा प्रवर्त्तते अतिस्त्रि अतिकुमारि सन्नपुंसकमिति नपुंसकसंज्ञा ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं॥ अनित्यसमासो यथा॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः स्वस्वामिसंबन्धे षष्ठी षष्ठीत्यनेन
समासः पशोः पादः पशुपादः अवयवावयविसंबन्धे षष्ठी पितुः पुत्रः पितृपुत्रः जन्यजनकसंबन्धे षष्ठी महाविभा
षाधिकाराद्धि क्वचिन्नेन समासः अनेनायमनित्यसमास इत्युच्यते लुक्समासो यथा। कष्टं श्रितः कष्टश्रितः। स्तुकं श्रि
तीतीत्यप्रतिषेधः। कान्तारमतीतः कान्तारातीतः नरकं पतितो नरकपतितः ग्रामं गतो ग्रामगतः तरंगमत्यस्तः तरं

१९ ठे प्र

गणिस्त्तः सुखंप्राप्तः सुखप्राप्तः दुःखमापन्नः दुःखापन्नः द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समा
सः। विभक्तिलोपः पूर्ववत्तनन्तुच पतिनिदन्त्यत्र यस्य विभाषाद्इतीट्प्रतिषेधेन भवितव्यमतस्य एव निपातनात्समासाः
नाम्ननुकसमासो यथा। कण्ठेकालो यस्य स कण्ठेकालः उरसिलोमानि यस्य स उरसिलोमा कण्ठेगडुर्यस्य स कण्ठेगडुः।
अनेकमन्यपदार्थे इति समासः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि प्राप्ते अलुगुत्तरपदे इत्यधिकृत्य अमूर्द्धमस्त
कात्स्वाङ्गादकामे इति सप्तम्या अलुक। तत्राष्टधा तत्पुरुषः इति कोर्थः प्रथमातत्पुरुषः द्वितीयातत्पुरुषः तृतीयातत्पुरु
षः चतुर्थीतत्पुरुषः पंचमीतत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषः नञ्तत्पुरुषश्चेति। तत्र प्रथमातत्पुरुषो यः १८

था। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरं कायस्य अपरकायः अधरं कायस्य अधरकायः उत्तरं कायस्य उत्तरकायः पूर्वापराधरो
त्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इति समासः षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनमिदं सिद्धसन्यारंभो नियमार्थस्तेन पूर्वापराधरोत्तरैः स्य
थमातत्पुरुष एवं। अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली अर्द्धं रजन्याः अर्द्धरजनी अर्द्धं नपुंसकमिति समासः। द्वितीयं भिक्षा
याः द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयं वा तृतीयं भिक्षायाः तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयं वा चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षाः
भिक्षाचतुर्थं वा तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षाः भिक्षातुर्यं वा द्वितीय च तुर्थ तुर्याण्यन्यतरस्यामिति समासः द्विती
यत्रेः संप्रसारणं चतुर्थे इत्यत्र कतिकतिपयचतुरां थुगिति॥ थुक्प्रत्ययः तुर्य इत्यत्र चतुरस्राद्यानुच्चतुरस्छयत

वाद्यक्षवलोपश्चेतियनप्रत्ययः आद्यक्षरलोपश्चेति अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भवति अयं तु विशे
षः षष्ठीसमासे षष्ठ्याः प्रथमान्तत्वात्पूर्वनिपातः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नो जीविकां आपन्नजीविकः प्रा
प्तापन्ने द्वितीयया चेति समासः ननु चात्र कथं प्रथमा तत्पुरुष उच्यते पूर्वपदस्य प्रथमान्तत्वात् पूर्वपदस्तु यथा प्र
थमया विशेषितत्वात् प्रथमा तत्पुरुष उच्यते उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ॥ द्वितीयातत्पुरुषो यथा ॥ वृक्षं १
श्रितः वृक्षाश्रितः कान्तारमतीतः कान्तारातीतः स्वर्गं पतितः स्वर्गपतितः ग्रामं गतो ग्रामगतः तुरंगमत्यस्तः तु
रंगात्यस्तः सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः दुःखमापन्नः दुःखापन्नः द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति

समासः वर्षं भोग्यः योजनं प्रविततः क्रोशं कुटिला नदी क्रोशकुटिला नदी कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया
अत्यन्तसंयोगे चेति समासः ॥ तृतीयातत्पुरुषो यथा ॥ शंकुलया खण्डः शंकुलाखण्डः तृतीया तत्कृतार्थेन गु
णवचनेनेति समासः मासेन पूर्वः मासपूर्वः गुणेन सदृशः गुणसदृशः पित्रा समः पितृसमः चतुर्थेन ऊनः चतु
र्थोनः वाचा कलहः वाक्कलहः वाचा निपुणः वाङ्निपुणः गुडेन मिश्रः गुडमिश्रः वाचा श्लक्ष्णः वाक्श्लक्ष्णः पूर्वसदृ
शसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैरिति समासः समर्थग्रहणात् किं त्वं करिष्यसि शंकुलेन खण्डो देवदत्तेन उपात्तेन असाम
र्थ्यात् समासो न भवति ॥ चतुर्थीतत्पुरुषो यथा ॥ यूपाय दारु यूपदारु कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यं [illegible]ायवः

निःस्यन्त्वावनिः ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितं ब्राह्मणाय सुखं ब्राह्मणसुखं विप्राय रक्षितं चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसु
खरक्षितैरिति समासः॥समर्पयद्दनं किं गच्छत्वं यूपाय दद्विदे वदत्तस्यागृहे॥पंचमीतत्पुरुषो यथा॥वृकेभ्यो भ
यं वृकभयं सिंहाद्भयं सिंहभयं चौराद्भयं चौरभयं पंचमी भयेनेति समासः अर्थादपेतः अर्थापेतः सुखादपोढ
सुखापोढः स्तोकान्मुक्तः स्तोकमुक्तः नगरान्निर्गतः नगरपतितः वृक्षादपत्रस्तः वृक्षापत्रस्तः अपेतापोढ
मुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः इति समासः समर्पयद्दत्तां किं गच्छत्वं वृकेभ्यो भयं तिष्ठति देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्॥षष्ठी
तत्पुरुषो यथा॥वृक्षस्य फलं वृक्षफलं पशोः पादः पशुपादः पितुः पुत्रः॥षष्ठीत्यनेन समासः ब्राह्मणस्य

याजकः ब्राह्मणयाजकः क्षत्रियस्य याजकः क्षत्रिययाजकः तृजकाभ्यां कर्तरि यौ विहितौ तृजकौ ताभ्यां षष्ठ्या न समा
स्यत इति प्रतिषेधे प्राप्ते याजकादिभिश्चेति समासः॥सप्तमीतत्पुरुषो यथा॥अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः सप्तमी शौ
ण्डैरिति समासः॥पाटलिपुत्रे सिद्धः पाटलिपुत्रसिद्धः आतपे शुष्कः आतपशुष्कः वृक्षेषु पक्वः वृक्षपक्व
ः कावेषु बन्धः कावबन्धः सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चेति समासः॥नञ्तत्पुरुषो यथा॥न ब्राह्मणः अब्राह्मणः न स्त्री
न स्त्री अस्त्री न उक्तं अनुक्तं अजादौ नुन् तस्मान्नुड् इति नञ् नित्यानेन समासः॥कतमः सप्तधा कर्म्मधारयः।
विशेषणपूर्वपदः विशेषणोत्तरपदः विशेषणोभयपदः उपमानपूर्वपदः उपमानोत्तरपदः संभावना

पूर्व्वपदः अवधारणापूर्व्वपदश्चेति तत्र विशेषणपूर्व्वपदो यथा। नीलं च तदुत्पलं चेति नीलोत्पलं रक्तं च तदुत्प
लं चेति रक्तोत्पलं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः महांश्चासौ देवश्चेति महादेवः। सन्महत्परमोत्तमो
त्कृष्टाः पूज्यमानैरिति समासः आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति नकारस्यात्वं॥ विशेषणोत्तरपदो यथा॥ १९
वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति वैयाकरणखसूचिः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः॥ पापेणषष्ठः सनखमाः
काशंसश्च यनीत्यर्थः॥ विशेषणोभयपदो यथा॥ शीतं च तदुष्णं चेति शीतोष्णं शीतं च तन्नतीक्ष्णं चेति शीतनतीक्ष्णं
विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः॥ उपमानपूर्व्वपदो यथा॥ शंख इव पाण्डुरः शंखपाण्डुरः शस्त्रीव श्या

मा शस्त्रीश्यामा कनकमिव गौरः कनकगौरः हंस इव श्रेणी हंसश्रेणी उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। व
र्णादनुदात्तोपधात्तो न इति ङीष् नकारस्य नकारः॥ उपमानोत्तरपदो यथा॥ पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः नरोऽयं
सिंह इव नरसिंहः उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति समासः॥ ॥संभावनापूर्व्वपदो यथा॥ गुणा इति
बुद्धिः गुणबुद्धिः पुत्र इव ग्रहणं पुत्रग्रहणं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः॥ अवधारणापूर्व्वपदो यथा॥
गुणा एव धनं गुणधनं सुहृदेव बन्धुः सुहृद्बन्धुः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः॥ मयूरव्यंसकादयश्चेति
समासो वा कतमः सप्तधा बहुव्रीहिः॥ द्विपदो बहुपदः संख्योत्तरपदः संख्योभयपदः सहपूर्व्वपदः व्यतीहारलक्ष

णः दिगन्तरालिलक्षणश्चेति॥ तत्र द्विपदो बहुव्रीहिर्यथा सर्व्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्वक्तव्यः प्रथमार्थं वर्ज्जयि
त्वा क्रमेण द्वितीयादीनां तदुदाहरणं दर्शयति॥ आरूढो वानरो यं वृक्षं स भवत्यारूढवानरो वृक्षः निर्जितः कामो
येन महेश्वरेण स निर्जितकामो महेश्वरः उपनीतं भोजनं यस्मै ब्राह्मणाय स उपनीतभोजनो ब्राह्मणः निःक्रान्तो २०
जनो यस्मात् स निःक्रान्तजनो ग्रामः शान्तः पुरुषो यस्य ग्रामस्य स शान्तपुरुषको ग्रामः उषितो विहगो यस्मिन् द्रुमे स उषित
विहगो द्रुमः शेषो बहुव्रीहिरित्यधिकृत्य अनेकमन्यपदार्थे इति समासः क्रमपादविक्षेपे निश्च पूर्व्वः निष्ठा अनुनासिः

कस्यचित्कलोः कितीनि दीर्घः॥ बहुपदो यथा॥ पराक्रमेणोपार्जिताः संपदो यैर्म्महापुरुषैः ते पराक्रमोपार्जितसंपदो
महापुरुषाः अनेकमन्यपदार्थे इति समासः॥ संख्यान्तरपदो यथा॥ समीपे दशानां इमे पुरुषा उपदशाः विंशते समीपे
वर्त्तन्ते इमे पुरुषा उपविंशाः संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति समासः बहुव्रीहौ संख्येये डच् बहुग
णादिति डच् समासान्तः॥ संख्योभयपदो यथा॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः चतुरस्त्र्यपात्यात्सुप
संख्यानमित्यसमासान्तः संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति समासः बहुव्रीहौ संख्येये डच् बहुगणा
दिति डच् समासान्तः उपसर्ज्जनं पूर्व्वमिति पूर्व्वनिपातः अनुबन्धलोपः टेरिति इकारलोपः कारलोपः॥ सह पूर्व्वप

देयथा॥ मूलेन सहोद्धृतस्तरुः समूलोद्धृतस्तरुः तेन सहेति तुल्ययोग इति समासः॥ वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य स
कारः॥ व्यतीहारलक्षणो यथा॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेयुद्धं लगुडैश्च लगुडैः प्रहृत्य इदं युद्धं
वृत्तं लगुडालगुडि युद्धं किलाकिलि युद्धं॥ तत्र तेदमिति सरूप इति समासः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य २१
दीर्घत्वं इच् कर्मव्यतीहारे इति इच् समासान्तः यस्येति चेत्यकारलोपः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति तिष्ठद्गुपाठादव्ययः
त्वं तेनाव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक॥ दिगन्तराललक्षणो यथा॥ पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सेयं पूर्व
दक्षिणा दिक् दक्षिणस्याश्च पश्चिमायाश्च दिशोर्यदन्तरालं सेयं दक्षिणपश्चिमा दिक् पश्चिमायाश्च उत्तरस्याः

स्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सेयं पश्चिमोत्तरा दिक् उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदंतरालं सेयं उत्तरपूर्वा दिक् कादिङ्नामन्यन्त
राल इति समासः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति पुंवद्भावः पूर्वपदस्य पुंवद्भावानुदयो निवृत्तिः॥ द्विगुः
रागाषितो द्विधेति कोर्थो द्विगुः समासो द्विधा विज्ञेयः एकवद्भावी अनेकवद्भावी चेति। तत्र एकवद्भावी यथा॥ त्रीणि
शृंगाणि समाहृतानि त्रिशृंगी पंचपूलाः समाहृता इति पंचपूली दशमूली॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः
संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावः स नपुंसकमिति पुंसकत्वे प्राप्ते अकारान्तोत्तर
पदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यान इति स्त्रीत्वं द्विगोरिति ङीप॥ अनेकवद्भावी यथा॥ पंचपूली च पंचपूली च पंचपूली

चपंचपूल्याः चतस्रो दिशः चतुर्दिशः त्रयो लोकाः त्रिलोकाः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ
पू इति चतसृ आदेशः सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इत्येकशेषः ॥ द्वन्द्वस्य तु चतुर्विधो ज्ञेय इति कोर्थः द्वन्द्वसमासश्च
द्वि तुर्विधो भवति समुच्चयो न्वाचय इतरेतरयोगः समाहारश्चेति ॥ तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्न समासो २२
भवति समनुः पदविधिरिति वचनात् ॥ समुच्चये यथा ॥ भिक्षामट गां चानय यदि भिक्षाटने गां लप्स्यसि तदानाम
यानयिष्यसि ॥ समुच्चये यथा ॥ गामश्वं पुरुषं पशुमहरहर्नयमानो वैवस्वतस्तृप्तिं न याति ॥ इतरेतरयोः
गो यथा ॥ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च देवदत्तयज्ञदत्तौ धवश्च पलाशश्च खदिरश्च धवखदिरपलाशाः ब्राह्मणश्च

क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातोऽल्पस्वरः चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वस
मासः ॥ समाहारो यथा ॥ शंखश्च पटहश्च शंखपटहं भेरी च मृदंगश्च भेरीमृदंगं करश्च तालश्च करतालं पाणिश्च पा
दश्च पाणिपादं शिरश्च ग्रीवा च शिरोग्रीवं वा कुब्जश्च जंघा च वा कुब्जजंघं हस्ती च अश्वश्च रत्नश्च रथश्च तुरगश्च रथतु
रगं चार्थे द्वन्द्व इति द्वंद्वसमासः द्वन्द्वः प्राणितूर्यसेनांगानां प्राण्यंगानां तूर्यांगां सेनांगानां द्वंद्व एकवत्स्यात् अत्रं गश
ब्दः प्रत्येकमभिसंबन्नपुंसकमिति नपुंसकलिंगता अत्र नो ह्रस्व इति सोरमभावः भावः मोनुस्वारः ॥ अव्ययीभावो
द्विधा मत इति कोर्थः अव्ययीभावसमासो द्विधा विज्ञेयः नामपूर्वपदः अव्ययपूर्वपदश्चेति तत्र नामपूर्वपदो यः

ध
त्रि

था शाकस्य मात्रा शाकप्रति पटोलस्य मात्रा पटोलप्रति सुप्प्रति ना मात्रार्थ इति समासः ॥ अव्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञा अव्य
यादाप्सुप इति सुपो लुक् ॥ अव्ययपूर्व्वपदो यथा ॥ कुंभस्य समीपे वर्त्तते इति उपकुंभं उपनगरं उपपर्व्वतं अव्ययं विभ:
क्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तर:
वचनेष्विति समासः ॥ अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुकि प्राप्ते नाव्ययीभावातोऽम्त्वपंचम्याः इत्यमादेशः ॥ उपसर्ज्जनं पूर्व्वं:
मित्युपशब्दस्य पूर्व्वनिपातः ॥ ये ये वृद्धाः यथावृद्धं यथाऽसादृश्य इति समासः ॥ तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्
व्विधमिति कोऽर्थः ॥ पूर्व्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधान उभयपदार्थप्रधानोऽन्यपदार्थप्रधानश्चेति तत्र पूर्व्वपदा: २३

२।२

र्थप्रधानो यथा पूर्व्वं कायस्य पूर्व्वकायः ॥ अपरं कायस्य अपरकायः अधरं कायस्य अधरकायः ॥ उत्तरं कायस्य उत्तरकाय
:पूर्व्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इति समासः ॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा कष्टं श्रितः कष्टश्रितः ॥ कान्तार:
मतीतः कान्तारातीतः ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समासः ॥ उभयपदार्थप्रधानो देवदत्तश्च:
यज्ञदत्तश्च देवदत्तयज्ञदत्तौ ॥ चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वसमासः ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा चित्रा गौर्यस्य स चित्रगुः ॥ अनेकमन्य
पदार्थ इति समासः ॥ गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्येति ह्रस्वत्वं ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामः
पूरणीप्रियादिष्विति चित्राशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥ कर्म्मधारयो द्विप्रधानः पूर्व्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति तत्र पू

प
ष्ण

र्व्वपदार्थप्रधानो यथा नीलं च तदुत्पलं चेति नीलोत्पलं श्वेतोत्पलं रक्तोत्पलं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः ॥ उ
त्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ पुरुषोयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः पुरुषवृषभः नरसिंहः उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयो
ग इति समासः ॥ बहुव्रीहिरपि पुनर्द्विप्रधान एव अन्यपदार्थप्रधान उत उभयपदार्थप्रधानश्चेति तत्र उभयपदप्रधा ॥ २४
नो यथा ॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति समासः ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डज्बहुगणा
दिति डच् समासान्तः अन्यपदार्थप्रधानो यथा ॥ चित्रा गावो यस्य स भवति चित्रगुः अनेकमन्यपदार्थे इति समासः ॥ गोस्त्रियोः
रुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं ॥ द्विगुरुभयपदार्थप्रधान एव यथा त्रिणी शृंगाणि समाहृतानि त्रिशृंगी तद्धितार्थोत्तर

पदसमाहारे चेति समासः ॥ द्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधान एव यथा ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च ब्राह्मणक्षत्रिय
विट्शूद्राः चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वसमासः ॥ अव्ययीभावस्त्रिप्रधान एव पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चा
न्यपदार्थप्रधानश्चेति तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा कुंभस्य समीपे यथा उन्मत्ता गंगा यस्मिन् तदुन्मत्तगंगं अन्यपदा
र्थे च संज्ञायामिति समासः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं अव्ययीभावश्चेति अव्ययीभावसंज्ञा अव्ययादप्सुप इति लुकि प्राप्ते नाव्ययीभावादतोम्
त्वपंचम्या इत्यमुभावः ॥ इति प्रयोगमुखे समासपटलः समाप्तः ॥ ॥ समासपटलमभिधाय संप्रति तद्धितपट
लमनुवर्णयिष्यामः ॥ सामान्यावृत्यभावाख्यास्त्रिविधस्तद्धितो मत इति कोर्थः तद्धितस्त्रिविधो ज्ञेयः सामान्यवृत्तिः

अव्ययसंज्ञकः भाववाचकश्चेति। पदानामनुसमर्पणात् प्रथमाद्वा प्रत्ययन इति कोऽर्थः अनेकपदानां परस्परसमर्था
नां प्रथमादेव पदात् तद्धितप्रत्ययः प्रत्ययेन उत्पद्यते वा शब्दोऽवधारणार्थः सामान्यवृत्तिस्तावदुच्यते मत्वर्थे ल
प च् इलच् शं नं इनच् उरच् रं वं वलच् इणि वनं विनिं युसं ग्मिनिं आलिच् आटच् इलच् आरकनं अलुच् उच्
ह अणु वुनं खञं अश्नं इत्र फकपत्र टकं ईरकं दुकं आरकं घखं न्यं यनं इतचं अनङ् चुंचुपं चणं पं इष्ठनं इयसु २५
नं तरपं तमपं कल्पपं देश्यं देशीयरं जातीयरं द्वयसचं दघ्नञं मात्रचं तयपं ठञं एते पंचपंचाशत् सामान्यवृत्ते
य तद्धितप्रत्ययाः॥ मतुप्प्रत्ययः यथा गुणा यस्याः स्त्रियः यस्मिन् वा विद्यन्ते स गुणवान् धनवान् विद्यावान् शीलवान् तदस्यास्त्य
स्मिन्निति मतुप्प्रत्ययः उकारः सुखार्थः उकार उगित्कार्यार्थः। उगिदचामिति नुम् अनुबन्धलोपः संयोगः सुलोपन

कारन्लोपौ अत्वसन्तस्य चाधातोरिति दीर्घः मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः इति मतुपो मेर्वकारः स्त्रियां उगि
तश्चेति ङीप् गुणवती धनवती विद्यावती शीलवती नपुंसके सुमोर्लुक् गुणवत् कुलं धनवत् विद्यावत् शीलवत्॥ लच्
यथा॥ चूडा यस्याः स्त्रियः यस्मिन् वा विद्यन्ते स चूडालः पुरुषः स्त्रियां अजाद्यतष्टाप् चूडाला स्त्री चूडालं कुलं प्राणिस्थादातो ल
जन्यतरस्यामिति लच्प्रत्ययः चकारः स्वरार्थः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुक॥ वत्सो य
स्याः स्त्रियः यस्मिन् वा विद्यन्ते स वत्सलः पुरुषः वत्सला स्त्री वत्सलं कुलं अंसो यस्याः स्त्रियः यस्मिन् वा विद्यन्ते स अंसलः पुरुषः अं
सला स्त्री अंसलं कुलं वत्सांसाभ्यां कामबले इति लच्प्रत्ययः॥ शः यथा॥ लोमानि यस्य सन्ति स लोमशः पुरुषः लोमशा

ष
प्र

स्त्री लोमशं कुलं ॥ न यथा पामा यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स पामनः पुमान् पामना पामनं ॥ इल यथा ॥ पिच्छा यस्यास्ति यस्मिन्
वा विद्यते स पिच्छिलः पिच्छिला पिच्छिलं । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच इति त्रयः प्रत्यया भवन्ति । फेनो यस्या
स्ति यस्मिन् वा विद्यते स फेनिलः फेनिला फेनिलं फेनादिलच इतीलच प्रत्ययः । तुन्दो यस्यास्ति न वा विद्यते स तुन्दि
लः तुन्दिला तुन्दिलं तुन्दादिभ्य इलच इतीलच प्रत्ययः । लच यस्येति चेत्यकारलोपः ॥ ण यथा प्रज्ञा यस्यास्ति न वा विद्य २६
ते स प्राज्ञः प्राज्ञी प्राज्ञं श्रद्धा यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स श्राद्धः श्राद्धा श्राद्धं अर्चा यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स आर्चः आर्चाः
आर्ची आर्चं प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । एवं वार्त्तो वार्त्तं ॥ उरच यथा दन्ता यस्यास्ति स दन्तुरः दन्तुरं दन्त उन्नत उरच
च इत्युरच प्रत्ययः ॥ र यथा ॥ ऊषो यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स ऊषरो देशः ऊषरा ऊषरं सुषिर्यस्यास्ति यस्मिन् वा

विद्यते स सुषिरो घटः सुषिरा घटी सुषिरं पात्रं मुष्को यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स मुष्करः पशुः मुष्करा व्रषभपरंपरा
मुष्करं गोकुलं मधु यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स मधुरः मधुः मधुरा यवागूः मधुरं पयः ऊषसुषिमुष्कमधो र इति
रप्रत्ययः ॥ व यथा केशा यस्यास्ति यस्मिन् विद्यते स केशवः पुरुषः केशवा स्त्री केशवं कुलं केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति वप्रत्य
यः मणिर्यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स मणिवः मणिवं हिरण्यं यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स हिरण्यवः हिरण्यवा
हिरण्यवं वप्रकरणे मणिहिरण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति वप्रत्ययः ॥ लच यथा रजो यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्य
ते स रजस्वलः रजस्वला रजस्वलं कृषिर्यस्यास्ति यस्मिन् वा विद्यते स कृषीवलः कृषीवला कृषीवलं आसुतिर्यस्यास्ति

य ग्रा

यस्मिनवाविद्यतेसआसुतीवलःआसुतीवलाआसुतीवलंपरिषनयस्यास्तियस्मिनवाविद्यतेसपरिषद्वलःपः
रिषद्वलापरिषद्वलंरजःकृष्यासुतिपरिषदोवलचइतिवलचचकारःस्वरार्थःवलइतिदीर्घः॥इतियथा वनंः
यस्यास्तियस्मिनवाविद्यतेसधनीऋन्नेभ्योङीपधनिनीधनि।धनयथाधनंयस्यास्तिसधनिकःधनिकाधनिकंत्र २७
नइणिठनाविति इनिठनौप्रत्ययौभवतःठस्येकइतिकादेशःयस्येतिचेत्यकारलोपःविनियथायशोयस्यास्तियः
स्मिनवाविद्यतेसयशस्वीस्त्रियांऋन्नेभ्योङीपयशस्विनीयशस्विपयोयस्यास्तियस्मिनवाविद्यतेसपयस्वीपय
स्विनीपयस्वितपोयस्यास्तिसतपस्वीतपस्विनीतपस्वितपःमायायस्यास्तियस्मिनवाविद्यतेसमायावीनटःमेधा

यस्यास्तिसमेधावीमेधाविनीमेधाविस्त्रक्यस्यास्तिसस्रग्वीस्रग्विनीस्रग्विश्रस्मायामेधास्रजोविनिरितिविनिप्रत्यय
ःइकारतःरणार्थःसुलोपनलोपौकृत्स्व्याङिपायुसयथाऊर्णायस्यास्तिसऊर्णायुःमेषःऊर्णायायुसइतियुसप्रत्य
यः।ग्मिनियथावाकयस्यास्तियस्मिनवाविद्यतेसवाग्मीवाग्मि।वाचेग्मिनिरितिग्मिनिप्रत्ययः।चोःकुरितिचकारस्यक
कारःकलोनशशीतिककारस्यगकारःलोपःसोश्चेतिदीर्घःआलचयथा॥असंवद्धंयोवहुभाषतेसवाचालःवाचालावा
चालं।आटचयथाअसंवद्धंयोवहुभाषतेसवाचाटःवाचाटावाचाटंआलजाटचौवहुभाषिणीइतिस्त्रेआलजाट
चौप्रत्ययौभवतः॥इनचयथा॥फलानियस्यसन्तियस्यावाविद्यन्तेसफलिनोवृक्षःफलिनीलताफलितंवनंवर्ह
यस्यास्तियस्मिनवाविद्यतेवर्हिरोमयूरःवर्हिणीवर्हिणं।फलवर्हाभ्यामिनच॥आरकनयथा॥शृंगयस्या

स्त्रिसम्हंगारकः श्टंगारिकाश्टंगारकं वृंदंयस्यास्त्रिसवृंदारकःवृन्दारिकावृंदारकंश्टंगवृन्दाभ्यामारकनमच्चिक
नइतिआरकनप्रत्ययोभवति॥आलुच्च यथा शीतंनसहतेशीतालुःउस्नालुःशीनोष्णाभ्यांनसहतइत्यालुचप्रत्य
योभवति॥चेलुयथाहिमंनसहतेहिमलुःहिमाच्चेलुरितिवक्तव्यं॥ऊलच्चयथा॥बलंनसहत्तेवलूलःवलाद्वनच्चा
वातंनसहतेवातूलःवातुनावातुनेवातात्वनच॥अणयथा॥वशिष्ठस्यापत्यंवासिष्ठःअश्वकस्यापत्यंआश्वकःवैः २८
ध्येवयत्यं वार्ष्णिःकुरोरपत्यंकौरवःअष्टावकवशिकुरुभ्यश्चइत्यणप्रत्ययःगुणाइतिगुणावादेशौतद्धिते
ष्वचामादेरितिवृद्धिःअश्वपतेरपत्यंआश्वपतःपशुरपतेरपत्यंपाशुपतःअश्वपत्यादिभ्यश्चेत्यणउपगोर
पत्यंऔपगरःकापटोरपत्यंकापटःतस्यापत्यमणपंचालनिवासोयस्यसपांचालःमथुरायांनिवासोयेस्यसमा

थुरःनगरेनिवासोयस्यसनागरःतस्यनिवासइत्यणप्रत्ययःवृद्धिश्चव्याकरनमधीतेवेत्तिवावैयाकरणःतदधीतेः
तद्वेदइत्यणप्रत्ययःनयाभ्यांपदान्ताभ्यांपूर्वौतुताभ्यामैचइतियकारयोर्मध्येऐजागमश्चुनयपाक्रमम
धीतेक्रमकःपदमधीतेपदकःक्रमादिभ्योवुनकारःस्वरार्थःयुवोरनाकावित्यकादेशः।रव्भ्नयथा॥प्रि
यंगूणांभवनंक्षेत्रंप्रैयंगवीणांस्वर्गीनाभवनंक्षेत्रंसैद्धीनंकौनत्यीनंकौद्रवीनंव्रीणांनाभवनंक्षेत्रंखञ्अ
कारोवृद्ध्यर्थःआयनादिसूत्रेणईणादेशः।यस्येतिचेत्यकारलोपःइञ्यथा॥पंचालस्यापत्यंपांचालिःविदेह
स्यापत्यंवैदेहिःस्त्रियांङीपपांचालीस्यापत्यंयैगनिःदशरथस्यापत्यंदाशरथिःमारुतस्यापत्यंमारुतिःअतइ

प्रियुगनु

नईनी प्रत्यय॥ फकयथा॥ नडस्यापत्यं नाडायनः चरस्यापत्यं चारायनः इतिकस्यापत्यं ऐतिकायनः डादिभ्यः
फक इति फकप्रत्ययः किति चेति आदिपदवृद्धिः आयणादिसूत्रेण आयनादेशः॥ यञयथा॥ गर्गस्यापत्यं गार्ग्य
ः वत्सस्यापत्यं वात्स्यः गर्गादिभ्यो यञ यस्येति चेत्यकारलोपः॥ ढकयथा॥ विनताया अपत्यं वैनतेयः गंगा
या अपत्यं गांगेयः कुलटाया अपत्यं कौलटेयः स्त्रीभ्यो ढक इति ढकप्रत्ययः ककारो वृद्ध्यर्थः आयणादिसू
त्रेण एयादेशः यस्येति चेत्याकारलोपः॥ ऐरकयथा॥ चटकाया अपत्यं चाटकैरः चटकाया ऐरक इत्यैरक प्रत्य
यः ढुकयथा॥ गोधाया अपत्यं गौधेरः गोधाया ढुक इति ढुकप्रत्ययः आयणादिसूत्रेण एयादेशः॥ आरकयथा॥
गोधाया अपत्यं गौधारः आरगुदीचामिति आरक॥ घयथा क्षेत्रस्यापत्यं क्षत्रियः क्षत्राघ इति घप्रत्ययः इय २७

देशः यस्येति चेत्याकारलोपः। खयथा॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलान्ख इति खप्रत्ययः आयणादिसूत्रेण ईनादेश
ः यस्येति चेत्याकारलोपः। ण्ययथा॥ कुरोरपत्यं कौरव्यः कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यप्रत्ययः॥ यतयथा॥ मूर्ध्नि भवं मू
र्धन्यः उरसि भवः उरस्यः तालुनि भवस्तालव्यः दंति भवः दंत्यः ओष्ठे भवः ओष्ठ्यः कंठे भवः कंठ्यः शरीरा
वयवाद्यत इति यत्प्रत्ययः अकारलोपः उर्गुण इति गुणः वान्तो यि प्रत्यये॥ इतयथा॥ सुष्टु गन्धो यस्य सु
गन्धिः उत्कटो गन्धो यस्य स उत्कटगन्धिः सुरभिर्गन्धो यस्य स सुरभिगन्धिः पूतिगन्धो यस्य स पूतिगन्धिः गन्ध
स्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीन समासान्तः कुमुदस्येव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः एवं करीषगन्धिः सप्तच्छदगन्धिः
सप्तस्य उपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति समासः उत्तरपदलोपश्च उपमानादिति समासान्तः इतचयथा॥

कुसुमानिस्यसन्तिसकुसुमितोवृक्षः फलानियस्यसन्तिसफलितः तारकितः कण्टकितः कोरकितः तदस्यसंजातंतंना
वकादिभ्य इतच अकारलोपः॥ अनङ् यथा कुण्डमाणमूधोयस्याः साकुण्डोध्नी ऊधसोऽनङित्यनङ् निवृ:
तिवचनान्सकारस्यस्थानेभवतिवकुण्डोध्नीशब्दे ऊधसोङीयश्चनलोपोन इत्नुपचालोपः चुंचुपयथा केशेनवित्तः के
शचुंचुः शब्दचुंचुः चणपयथा। केशचणः शब्दचणः तेनवित्तश्चुंचुपचणपौ इति चुंचुपचणपौ प्रत्ययौ भवतः॥ ३०
इष्ठनयथा॥ सर्वेषामतिशयेनपटुःपटिष्ठः सर्वेषामतिशयेनलघुःलघिष्ठः अतिशायनेतनविनौइति
इष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयस्सित्यनुवर्तमाने टेरिति टीभागलोपः सर्वेषामतिशयेनप्रियः प्रेष्ठः स्थिरः स्थेष्ठः ः
उरः वरिष्ठः स्फिरः स्फेष्ठः बहुलः बंहिष्ठः गुरुः गरिष्ठः वृद्धः वर्षिष्ठः त्रिपः त्रपिष्ठः दीर्घः द्राघिष्ठः वृन्दार

कः वृन्दिष्ठः प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृपदीर्घवृन्दारकाणांप्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रपद्राघवृन्दाः इति प्रिया
दीनांस्थानेप्रादयआदेशाभवन्तिसर्वेषामतिशयेनस्थूलः स्थविष्ठः दूरः दविष्ठः युवायविः कनिष्ठ क्षिप्रः क्षेपिष्ठ
ः क्षेपिष्ठः क्षुद्रः क्षोदिष्ठः स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्यचगुणः अनेनयणादीनांलोपः पू
र्वस्यचगुणः सर्वेषामतिशयेनबहुः भूयिष्ठः बहोर्लोपोभूचबहोरितिभूशब्दस्यभूभावः इष्ठनीयसुनोः परतः
इष्ठस्ययिडिति निर्दिष्टयडागमः सर्वेषामतिशयेनप्रशस्यः श्रेष्ठः प्रशस्यस्यश्र इति श्रादेशः प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिव
द्भावप्रकृतिवद्भावाद्धिलोपादिकंनभवति वृद्धः ज्येष्ठः ज्यचेत्यनुवर्तमाने वृद्धस्यचेतिज्यादेशः पृथुः प्रथिष्ठः रक्ष
तोऋतादेर्लघोरिति ऋकारस्य श्रेष्ठः प्रशस्यस्यश्र इति श्रादेशः प्रकृत्यैकाजितिप्रकृति) रेफादेशः अतिशयेनअ

न्तिकेनेदिष्ठःअतिशयेनबाढसाधिष्ठःअन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ।अन्तिकबाढइत्येतयोस्थानेनेदसाधइत्येतावादेशौस्या
तांचलःचलिष्ठःश्यामःश्यामिष्ठःश्वेतःश्वेतिष्ठःकृशःकृशिष्ठः।तायस्तुनयथा।अयंपटुरयंपटुरयमनयोरतिशये
नपटुःपटीयान्पटीयांसौपटीयांसःस्त्रियांपटीयसीत्वीवेवटीयःस्थूलःस्थवीयान्दूरःदवीयान्युवायवीयान्ः
ह्रस्वःह्रस्वीयान्क्षिप्रःक्षेपीयान्क्षुद्रःक्षोदीयान्अल्पःअल्पीयान्पक्षेयुवाल्पयोःकनन्यतरस्यामितिकनादेशः ३८
कनीयान्द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनाविति तरपईयसुनौप्रत्ययौभवतःस्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राः
णांयणादिपरंपूर्वस्यचगुणः।अनेनयणादीनांलोपःपूर्वस्यचगुणः।प्रियःप्रेयान्स्थिरःस्थेयान्उरुःवरीयान्ब
हुलःबंहीयान्गुरुःगरीयान्वृद्धःवर्षीयान्त्रिपत्रपीयान्प्रियस्थिरेत्यादीनांस्थानेप्रादयआदेशाभवन्तिमहान्

महीयान्बहुःभूयान्बहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्यभूभावःटेर्लोपःतनुःतनीयान्साधुःसाधीयान्अणुःअणी
यान्अन्तोरनीयान्महतोमहीयान्मध्योनितम्बश्चपदंगणायाः।नदंगरोगारुणितंमदीयंयज्ञोपवीतंपरमंपवित्रं॥
पृथुःप्रथीयान्मृदुःम्रदीयान्रऋतोहलादेर्लघोरितिऋकारस्यरेफःदृढःद्रढीयान्पिंजरःपिंजरीयान्वृद्धः
ज्यायान्वृद्धस्यचेतिवृद्धशब्दस्यज्यादेशःआदापीयसइतिइकाररस्यात्वंअन्तिकंनेदीयान्बाढंसाधीयान्अन्ति
कबाढयोर्नेदसाधावितिनेदसाधौभवतःश्यामःश्यामीयान्द्विवचनविभज्योपपदेतरपीयसुनावितीयसु
नप्रत्ययःउगिदचामितिनुमनलोपसकारलोपौदीर्घः॥तरपयथा।अयमनयोरतिशयेनकुमारःकुमात
रःपटुःपटुतरःलघुःलघुतरःमृदुःमृदुतरःपूर्वसूत्रेणतरपप्रत्ययःतमपयथा।अयंपटुःअयंपटुःअ

यमनयोरतिशयेनपटुःपटुतमःमृदुतमःलघुतमःअतिशयेनतमबिष्ठनावितितमप्प्रत्ययः।कल्पयथा।
ईषदिन्द्रोनसमाप्यतेइन्द्रकल्पःईषन्नपण्डितोनसमाप्यतेपण्डितःकल्पःदेश्यपथा॥ईषन्नपर्वतोनसमाप्यते।
सर्वतदेश्योमेरुः।देशीयरयथा।ईषन्नराजानसमाप्तेराजदेशीयः॥ईषदसमाप्तौकल्पपदेश्यदेशीयरइत्य
नेनत्रयःप्रत्ययाभवन्ति॥जातीयरयथा॥पटुःप्रकारःपटुजातीयःसमानजातीयःसमानजातीयःप्रकारवचने: ३२
जातीरारेपड पोन्नमोवेतिविशेषणार्थः॥द्वयसचयथा॥ऊरुप्रमाणंजलमस्यऊरु।द्वयसःऊरुद्वयसीऊरु
द्वयसं॥दघ्नचयथा॥जानुप्रमाणंजलमस्यजानुदघ्नःजानुदघ्नीजानुदघ्नं॥मात्रचयथा॥जानुप्रमाणंजलम
स्यऊरु।द्वयसःऊरुद्वयसीऊरुद्वयसं॥दघ्नचयथा॥जानुप्रमाणंजलमस्यजानुदघ्नःजानुदघ्नःजानुदघ्नीजाः

नुदघ्नं॥मात्रचयथा॥जानुप्रमाणंजलमस्यजानुमात्रःजानुमात्रीजानुमात्रंप्रमाणेद्वयसचदघ्नमात्रचइत्यनेनत्र
नेत्रयःप्रत्ययाभवन्ति॥तयपयथा॥पंचअवयवाअस्यकारस्यपंचतयः।चत्वारोऽवयवायस्यसचतुष्टयः।अदेश
प्रत्यययोरितिसकारस्यषकारःष्टुनाष्टुरितितकारस्यटकारः।एकोअवयवोयस्यसएकतयः।द्वौअवयवौअस्यस
द्वितयः।स्त्रियामृदितानङ्यान्तादिनाङीपयंचतयीपंचतुष्टयीचतुष्टयंसंख्यायाअवयवेतयपइतितयपप्रत्ययः।अयच्च
यथा॥द्वौअवयवौयस्यसद्वयःद्वयीद्वयंत्रयोऽवयवायस्यसत्रयःत्रयीत्रयंद्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वेतिविकल्पेनतयः
स्थानेअयजादेशः।चकारःस्वरार्थः।यस्येतिचेतीकारलोपः।उभौअवयवौयस्यसउभयःउभयीउभयं।उभादुदाः
त्तोनित्यंउभशब्दान्नित्यमयजादेशः।ठकयथा॥द्वारेनियुक्तःदौवारिकःदौवारिकीदौवारिकंतत्रनियुक्तइतिठः

कप्रत्ययः। घारादीनांचेति वृद्धिनिषेधः पूर्व्वेएजागमः ठस्यकइतीकादेशः अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः खनित्रेण खनति खानि-
त्रिकः शलाकाभिर्जयति शालाकिकः अक्षैर्जितं आक्षिकः तेनदीव्यति खननि जयति जितमिति ठककारो वृद्ध्यर्थः दध्ना
संस्कृतं दाधिकं दध्नस्ः कमवीचैः संस्कृतं मावीचिकं तेन संस्कृतमिति ठक किति चेति वृद्धिः ठ अययथा गोपुच्छेन तरः-
तीति गौपुच्छिकः गोपुच्छात् ठ अ इति ठ अ प्रत्ययः॥ इति सामान्यवृत्ति तद्धितप्रत्ययः॥ ॥अव्ययसंज्ञकाय पातसि २२
तल्लघुनादानीसदाहिल्ह अनथालथमु अस्तातिघसउतस्याविसमस्कुलएघ्याविघएख्युसुच अनस्युचरिल
आतिविद्यानिलएनय आच थाच आहिच चसु धात्र घास्तु अआसु एवमष्टाविंशतिप्रत्यया अव्ययसंज्ञकाबोः

द्धव्याः॥ तत्र तसिलयथा॥ कस्मात् कुतः यस्मात् यतः ततः अतः अस्वतः परतः। किंसर्व्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्य इत...
मानेपंचम्यास्तसिल इति तसिलप्रत्ययः नकारः स्वरार्थः। इकार उच्चारणार्थः कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा...
मेकवचनं स्युः तद्धितश्चासर्व्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा अव्ययादाप्सुप इति सुपोलुक् सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति पंचम्या
लुक् पंचम्यां लुप्तायां त्यदाद्यत्वं निवर्त्तते पुनस्तसिलादीनां प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां सत्यां पुनस्त्यदादीनामद
तित्यदाद्यत्वं किमः कइत्यनुवर्त्तमाने कुतिहोरिति कुभावः एतदोऽशित्यशादेशः इदमइशाइति इशः भावः अस्मात् इतः
शकारः सर्व्वादेशार्थः आदौ आदितः अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनुवर्त्तमाने आद्यादिभ्यस्तसुपसंख्यानमिति तसिलप्रत्यय
॥त्रलयथा॥ कस्मिन् काले कुत्र यस्मिन् यत्र तत्र सर्व्वत्र सप्तम्यास्त्रल् इति त्रलप्रत्ययः कुतिहोरिति कुभावः। ध्रुनायथात्र

३५

स्मिन्काले अधुना अधुना चेति धुनाप्रत्ययः इदमो ऽश्भावो निपात्यते। दानीम् यथा अस्मिन्काले इदानीं दानीं चेति दानीम्प्रत्य
यः इदमनाग्भावः॥ दा यथा॥ सर्वस्मिन्काले सर्वदा एकस्मिन्काले एकदा अन्यदा कस्मिन्काले कदा तदा सर्वैकान्यकिंयत्त
दः काले दा इति दाप्रत्ययः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति सर्वशब्दस्य सभावः सदा॥ र्हिल् यथा॥ अस्मिन्काले एतर्हि त
स्मिन्काले तर्हि तयोर्दार्हिलौ छन्दसीति र्हिल्प्रत्ययः एतेतौ रथोरिति इदमस्थाने एतादेशः॥ ह यथा॥ अस्मिन्का ३[illegible]
ले इह इदमो ह इति हप्रत्ययः इदम इग्भावश्च निपात्यते कस्मिन् कह किमो ह इति हप्रत्ययः अत यथा कस्मिन्का
ले क्व किमोऽदिति अत्प्रत्ययः क्वाति किमः क्वादेशः। थाल् यथा सर्वेण प्रकारेण सर्वथा तेन प्रकारेण तथा प्रकारव
चने थालिति थाल्प्रत्ययः। थमु यथा। अनेन प्रकारेण इत्थं इदमस्थमु इति थमुप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति इतादे

केन प्रकारेण कथं किमः थमु इति थमुप्रत्ययः॥ अस्तानि यथा॥ पूर्वस्यां दिशि वसति पुरस्ताद्वसति पूर्वस्माद्देशादागतः
पुरस्तादागतः पूर्वां दिशं रमणीया पुरस्ताद्रमणीया॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिरि
त्यस्तातिप्रत्ययः पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यनुवर्त्तमाने अस्ताति चेति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः॥
द्यस यथा॥ समानेऽह्नि सद्यः परुत्परार्येषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्यद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्त
रेद्युः एते शब्दा निपात्यन्ते अहन्यभिधेये यथालक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्साध्यं समानशब्दस्य सभावो नि
पात्यते द्यस्प्रत्ययश्च। उत् यथा॥ पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत् पूर्वपदस्य परादेशः उत्प्रत्ययः। आरि यथा पूर्वतरस्मिन्
संवत्सरे परारि परादेशः आरिप्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे अभिधेये समसुन् यथा अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः इदमः

शद्वात्समसस्तुन प्रत्ययो निपात्यते सवंत्सरे अभिधेये तद्धिते परतः इदमइणिनिं इण प्रत्ययः णकारो वृद्ध्यर्थः आदेशः २१
प्रत्यययोरितिषरं एद्यवि यथा पूर्वस्मिन्नहनि परे द्यवि परशब्दात् एद्युवि प्रत्ययो निपात्यते॥ द्य यथा॥ अस्मिन्नहनि
अद्य इदमो द्यभावश्च॥ एद्युस्तु यथा पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः अन्येद्युः इतरेद्युः अपरेद्युः अधरेद्युः उभयेद्युः उत्त-
रेद्युः॥ पूर्वान्यान्यतरान्धरेतरोभयोत्तरशब्देभ्य एद्युसुच प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये अतसुच यथा॥ दक्षिणस्यां ३१
दिशि वसति दक्षिणतो वसति॥ उत्तरतो वसति दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् इत्यतसुच् प्रत्ययः॥ आति यथा उत्तरस्यां दिशि व-
सति उत्तराद्वसति अधराद्वसति दक्षिणाद्वसति॥ उत्तराधरदक्षिणादातिरित्याति प्रत्ययः॥ रिल यथा॥ ऊर्ध्वं वसति उपरि
वसति ऊर्ध्वाद्रिल प्रत्यय उपभावश्च निपात्यते॥ रिष्टातिल यथा॥ ऊर्ध्वं वसति उपरिष्टाद्वसति उपर्युपरिष्टादिनिः

ष्टिल रिष्टातिलौ निपात्येते ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशश्च निपात्यते॥ एनप् यथा॥ पूर्वस्मिन् वसति पूर्वेण वसति पूर्वो देशो वसनी-
यः पूर्वेण रमनीयः॥ एनवमन्यतरस्यामदूरे पंचम्याः इति एनप प्रत्ययः॥ आच् यथा॥ दक्षिणो देशो रमणीयः दक्षिणा
रमणीय आहिच् प्रत्ययः। उत्तराच्चेत्याहिच् प्रत्ययः॥ धा यथा॥ कति प्रकाराः कतिधा बहवः प्रकाराः बहुधा द्विधा
त्रिधा चतुर्धा पंचधा संख्याया विधार्थे धा इति धा प्रत्ययः। धमुञ् यथा॥ द्वौ प्रकारौ द्वैधं त्रयः प्रकाराः त्रैधं द्वित्र्योश्च धमुञ् इ-
ति धमुञ् प्रत्ययः ध्यमुञ् यथा॥ एकप्रकारं कुरु ऐकध्यं कुरु एकाद्ध्यमन्यतरस्यां इति ध्यमुञ् प्रत्ययः। आम यथा। पचतित-
रां सुष्टुतरां नितरां किन्तरां किमेत्तिङव्ययघादाम्द्रव्यप्रकर्षे इत्याम् प्रत्ययः। उत्तरोवाया घाद दक्षिणाहि वसति। दक्षि-
णा रमणीया। दक्षिणापि त्याच् प्रत्ययः आहिच् यथा॥ दक्षिणस्यां दिशि वसति दक्षिणाहि वसति। उत्तराहि वसः

तिन्नद्धितः॥ भाववाचकस्तद्धितः कतमः॥ त्वतलइमनिच्ष्यञ्यत्यठकयकअञ्अण्वुञ्एते द्वादश प्रत्ययाः। त
त्र त्व यथा॥ पटोर्भावः पटुत्वं मृदुत्वं। तल यथा। पटुता मृदुता तस्य भावः त्वतलौ विलत्वतलौ प्रत्ययौ भवतः। इमनिच् यथा॥ पृ
थोर्भावः। प्रथिमा पृथ्वादिभ्यः। गुरोर्भावः गरिमा अणिमा महिमादिभ्य इमनिजेति रविती हलादेर्लघोरिति रकारस्य रे
फः तरिष्ठेमेयःसु टिरिति टिलोपः। ष्यञ् यथा॥ श्वेतस्य भावः श्वैत्यं सुभगस्य भावः सौभाग्यं सुहृदो भावः सौहार्दं दृ २६
ढस्य भावः दार्ढ्यं वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्चेति ष्यञ्॥ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः। यत यथा॥ स्तेनस्य भावः स्तेयं।
स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति यत्प्रत्यये नलोपः॥ यय यथा॥ सख्युर्भावः सख्यं सख्यइति यप्रत्ययः। ठक यथा। कपेर्भावः। कापे
यं ज्ञातेर्यं कपिज्ञात्योर्ठक यस्येति चेत्याकारलोपः। किति चेत्यादिपदवृद्धिः। आयनादिसूत्रेण एयादेशः॥ यक

यथा॥ बृहस्पतेर्भावः बार्हस्पत्यं पौरोहित्यं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक॥ अञ यथा॥ अश्वस्य भावः आश्वं स्त्रैणं पौंस्ना
णा स्त्रञ्जीति वयोवचनोगे त्रादिभ्योऽञ। अण यथा॥ द्विहायनस्य भावः द्वैहायनं त्रैहायनं चातुर्हायणं यूनो भावः
यौवनं हायनान्तयुवादिभ्योऽण॥ वुञ यथा॥ रमणीयस्य भावः रामणीयकं शोभनीयकं। योपधाद्गुरूपोत्तमा
द्वुञिति वुञ्प्रत्ययकादेशः। बहुलस्य भावः बाहुलकं द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ इति प्रयोगमुखे तद्धितप्रत्ययस्समाप्ताः
॥ २ ॥ संप्रति प्राप्तावसरे तिङ्प्रयोगं वर्णयिष्यामः। कतमस्तिः प्रयोगः अत्रोच्यते तिप्तस्झी सिप्थसिथ्वसस्थासथा
ध्वं इड्वहिमहिङ् इत्यस्तादश प्रतिज्ञेवेदितव्याः। तत्रास्मिन्नति ङ्समूहे द्वादश संज्ञा केषां परस्मैपदसंज्ञा आत्मनेपदसंज्ञा
एकवचनसंज्ञा द्विवचनसंज्ञा बहुवचने प्रथमपुरुषसंज्ञा सार्वधातुकसंज्ञा मध्यमपुरुषसंज्ञा उत्तमपुरुषसंज्ञा सर्वे

सप

षामष्टादशानांप्रत्ययसंज्ञाकेषांपरस्मैपदसंज्ञाअतआह॥तिङ्वनवप्रवोर्द्धालादेशावपरौद्विचापरस्मैपदसाख्याः
तंनङानामात्मनेपदमितिकोर्थः तिपतसझि सिपथसथमिपवसमस एतानिवचनानिनवपूर्वोर्द्धेद्वापरौलादेशौदःव
हस्तत्र एवमेकादश॥द्वितीया॥परस्मैपदंसज्ञकाबोद्धव्याः आत्मनेपदसंज्ञकः कतमः तङानावात्मनेपदमितिकोर्थः॥
तंआतांझथासआथांध्वंइ वहिमहिङ इतिनव आनइ तिशानच्वकानचोरुत्सृष्टानुबंधयोसामान्येनग्रहणं एवमेकाः ३१
दशसंज्ञकाबोद्धव्याः॥परस्मायात्मनेभ्रगेवचनानित्वचात्वचा॥एषस्त्रिपुरुषाज्ञेयाप्रथममध्यमोत्तमाः इतिकोर्थः
परस्मैपदसंज्ञायांआत्मनेपदसंज्ञयांचतिङस्त्रीणि वचनानिएकद्विबहुसंज्ञकानिभवन्तितत्रतिरित्येकवचनंत
सितिद्विवचनंझीतिबहुवचनंइत्यादि॥परस्मैकर्त्तरिविज्ञेयंनभावेनापिकर्मणियद्येवंनदाकिमर्थमेवंपच्यते॥त्रि

यन्तिपुरुषकारोनानुवर्त्तन्तिभाष्याणिनैषदोषः क्रियन्तीनेदंपरस्मैपदंकिन्तर्ह्यात्मनेपदंनकिंचितन्तियानि
र्देशः॥कुतः तङातिङाभवन्तीतिशास्त्रकारवचनयामान्यदात्मनेपदस्तानेपरस्मैपदंज्ञातव्यं॥आत्मनेत्रिषुक्रि
यंभावेकर्म्मणिकर्त्तरि॥धातोरकर्म्मकाद्भावेप्रथमैकवचनंतथेतिकोर्थः अकर्म्मकेभ्योधातुभ्योयदात्मनेपदं
भवतितदामध्यमोत्तमौनभवतः सापिसर्वाणिवचनानिप्रथमैकवचनमेवभवतियथाभूयतेदेवदत्तेननः
कदाचिद्भूयन्तेभूयन्तेइत्यादिप्रयोगाः सन्तिएन्तीतिसकर्म्मकाअकर्म्मकाद्धातोः कर्त्तरिस्यतमात्मनेइतिकोर्थः
यदाआत्मनेपदंकर्त्तरिभवतितदासर्वस्माद्धातोर्भवति।सकर्म्मकात्वाक्तकटंकुरुतेनरः।भित्वादात्मनेपदंः
भवतिअकर्म्मकाद्यथा॥शेतेवर्त्ततेवर्द्धतेअनुदात्तानुङितआत्मनेपदं॥यत्नकर्म्मणितुनिर्द्दिष्टंवर्त्तनेतन्नसकर्म्म

कामितिकोऽर्थः।यत्पुनरात्मनेपदंकर्म्मणिनिर्दिष्टंकथितंतन्नसकर्म्मकादेवधातोर्भवति।नाकर्म्मकात्।यथा॥त्रि
यतेकटोदेवदत्तेनभावकर्म्मणोरित्यात्मनेपदंयच्चात्रप्रथमपुरुषः॥केनसहप्रयुज्यतेअतआहनाम्नैवसद्वि
योक्तव्यः।प्रथमःपुरुषोभवेत्।नामपदेनघटपटादिनासहप्रथमपुरुषःप्रयुज्यतेनयुष्मत्पदेनास्मत्पदे
नदेवदत्तःकार्यंकुरुतांगच्छतिजनः।मध्यमःपुरुषःकेनसहप्रयुज्यते।अतआहत्वंयुवांयूयमित्येतैस्त्रिभिरे ३८
वैत्तमध्यमः।युष्मत्पदेनसहमध्यमपुरुषःप्रयुज्यतेनास्मत्पदेनयथात्वंपचसियुवांपचथः।उत्तमपुरुषः।के
नसप्रयुज्यतेअतआहअहमावांवयमित्येभिरुत्तमोनान्यथामतइतिकोऽर्थः।अस्मत्पदेनैवसहउत्तमपुरुषः
केनसप्रयुज्यते।नयुष्मत्पदेनसनामपदेनअहंपचामिआवांपचावःवयंपचामः।किमेकान्तेनास्मत्पदेरे

वोत्तमइत्याह।उत्तरत्रयथातु।अन्यथातुप्रहासेस्यात्।यथात्वंमन्येऽहंनोक्ष्यसे।अहमित्यन्यथाप्राप्तंअन्यथाविपरीतः
द्रुःप्रहासः।यथा।एहिमन्येत्वमोदनंभोक्ष्यसेअहंकार्यंकरोमिइतिप्राप्नोतिपरीहासेसतिविपरीतमेवप्र
युज्यते।उक्तंतिस्वरूपमात्रंविस्तरेणातिङ्प्रयोगकथ्यतेअस्तिकश्चित्तिङ्प्रयोगोकुरवरोचः।तत्सप्रयोगेकदा
चित्कर्म्मणिप्रथमाभवतियथाछिद्यतेवृक्षोदेवदत्तेनप्रातिपदिकार्थेत्यादिनाप्रथमाभावकर्म्मणोरित्यात्मने
पदं।कदाचिद्द्वितीयास्यात्यथावृक्षंछिनत्तिवर्द्धकिः।कदाचित्षष्ठीवृक्षस्यरुजतिरोगः।रुजार्थानांभा
ववचनानामज्वरेरिति षष्ठी।शत्रूणांपिनष्टिराजाजासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायामितिषष्ठी
चौरस्योज्जासयतिकदाचित्तृतीयाग्रामंगच्छतिग्रामायगच्छतिवागत्यर्थकर्म्मणीत्यादिनाद्वितीयाचतुर्थ्यौ

भवतः। द्विकर्म्मणां धातूनां प्रयोगे विशेषः। तस्मात् तं दर्शयिष्यामः। द्विकर्म्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्म्मविवक्षायां तिङ्कृत्कः
तुमन्तः कर्म्मणि विधीयते केषु द्विकर्म्मणो प्रधानम् अप्रधानं चेति भाष्यकारस्य मतात् प्रधाने कर्म्मण्यभिधेये दादीनां कृत्यक
र्म्मणां। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्त्तुः कर्म्मणः इति कोर्थः। द्विकर्म्मकाणां धातूनां प्रयोगे प्रधाने कर्म्मणि वाच्ये नः
तादयो भवन्ति। दुहादीनां प्रयोगे अप्रधाने कर्म्मणि वाच्ये नतादयो भवन्ति। ण्यन्ते ण्यन्तावस्थायां कर्त्तुः कर्मसो वा ३८
चकत्वे न नतादयो भवन्ति। द्विकर्म्मकेषु धातुषु कर्म्मविवक्षायां तिङ् प्रधाने कर्म्मणि विधीयते तस्याभिहित
त्वात् प्रथमा भवति अप्रधानस्यानभिहितत्वात् द्वितीया भवति अनभिहिते कर्त्तरि तृतीया। किमुदाहरणं दी
यते अजा ग्रामं देवदत्तेन उह्यते भार्गो ग्रामं मातिकेन अप्रधाने वहादीनामिति कोर्थः दुहादीनां धातूनां प्रयो:

गे कर्म्मविवक्षायां तिङ् प्रधानं कर्म्मणि विधीयते। के पुनस्ते दुहादयः। दुहियाचिरुधिप्रछिभिक्षिचिञामुप
योगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना॥ एते दुहादयः। दुहि स्ता
कृत्। दुह्यते गौः दुग्धं गोपालकेन रुध्यते व्रजो गां गोपालकेन पृच्छ्यते प्राज्ञो धर्म्मं धार्म्मिकेन भिक्ष्यते राजा सुव
र्णं वालकेन अवचीयते फलं वृक्षः प्रणयति पिता उच्यते शास्यते शिष्यो गुरुणा शास्यते वेदं माणवको द्विजेना:
ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मण इति कोर्थः। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माकर्म्मकाणामणि कर्त्ता स णौ गत्यर्थानां बु
द्ध्यर्थानां शब्दकर्म्माकर्म्मकानां च धातूनां प्रयोगे ण्यन्तावस्थायां यः कर्त्ता स ण्यन्तावस्थायां कर्म्मसंज्ञो भव
ति। किमुदाहरणं गच्छति ग्रामं देवदत्तः। गमयति ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः ग्रामं गम्यते देवदत्तो यज्ञदत्तेन बुध्यते

शास्त्रं शिष्यः बोधयति शास्त्रं शिष्यमुपाध्यायः । बोध्यते शास्त्रं शिष्य उपाध्यायेन भक्तं भुंक्ते देवदत्तो भोजयत्यो-
दनं देवदत्तं यज्ञदत्तः । भोज्यते भक्तं देवदत्तो यज्ञदत्तेन पठति वेदं माणवकः । पाठयति वेदं माणवकमुपाध्यायः ।
पाठ्यते वेदं माणवक उपाध्यायेन शेते पतिः शाययति पतिं भार्या शाय्यते पतिः भार्यया नीषादिवहीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । नीषादिवहीनां धातूनां प्रयोगे ऽन्यन्तावस्थायां यः कर्त्ता तत्र न्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । किमु- 40
दाहरणं नयति भारं ग्रामं भारिकः । नाययति भारं ग्रामं भारिकेन साधुः । कर्मणि । नाय्यते भारो ग्रामं भारिकेन साधुना नि-
षादति अश्वो घासं खादयति घासं अश्वेन राज्ञा खाद्यते घासो अश्वेन स्थानपालकेन वहति भारं भारिकः । वाहयति भारं
भारिकेन साधुः वाह्यते भारो भारिकेन साधुना । कर्तुः कर्मसंज्ञाप्रतिषेधात् । वहनं कर्म विवक्षीयते दृढेन । अन्यतरस्यां हरते

कसेते ऽन्यतरस्यां यः कर्त्ता तत्र कर्मसंज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्यतरस्यां विकल्पेन हरति भारं ग्रामं भारिकः । हारयति
भारं ग्रामं भारिकेन साधुः । भारिकं वा । कर्मणि । हार्यते भारो ग्रामं भारिकेण साधुना । भारिको वा । अभुजेर्निजन्तस्य प्रतिषे-
धो वक्तव्यः । एतेन यत् किंचित् कार्यं प्रत्यवसानार्थस्य निर्दिष्टं तदादेशितोः कर्मसंज्ञा मा भूत् । णिजन्तस्य देशितोः ।
निगरणचलनार्थेनान्यस्य ज्ञेयत्वात् नेन परस्मैपदे प्राप्ते च ज्ञेयत्वात् मनेऽभ्वत्ति पायसं देवदत्तः । आदयते पायसं देवदत्ते-
न यज्ञदत्तः । यदा दृष्टिन स्यात् तदा एवं प्रयोगं न्यतरस्यां आदयते पायसं देवदत्तं यज्ञदत्तः । भक्षेर्हिंसार्थस्य प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । भक्षेर्हिंसार्थस्य ण्यन्ते कर्मसंज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । भक्षयति सक्तं देवदत्तः । अत्र
चुरादित्वात् णिच् । भक्षयति सक्तं देवदत्तेन । ऽत्र हेतुमति णिच् । अहिंसार्थस्येति किं । भक्षयति यवं वृषभः

नस्मयति यवं वृषलं साधुः । अत्र कर्म्मसंज्ञा प्रवर्त्यैव वदेरनि अन्तकर्तृकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वदेर्द्वी
तो व नियन्तृकर्तृकस्य यः कर्त्ता स नैव कर्म्मसंज्ञानं लभते वहति भारं भारिकः । वाहयति भारं भारिकेन
साधुः । वाह्यते भारो ग्रामं भारिकेन साधुना । अनियन्तृकर्तृकस्येति किं वदति बलिवर्द्दो यवान् वादयति ब
लिवर्द्दं यवान् वादयति बलिवर्द्दं यवान् साधु ॥ तिङ्प्रसंगमभिधाय संप्रति कृत्प्रयोगः मानिधास्यामः । ५१
कृत्स्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्म्मणि कर्त्तरि इति कोऽर्थः । यथा तिङ्प्रयोगो भावे कर्म्मणि कर्त्तरि भवति तथा कृत्प्रयो
गोऽपि भावे कर्म्मणि कर्त्तरि भवति । तद्यथा । देवदत्तेनावतीर्णायं समुद्रः । समुद्रमवतीर्णो यां देवदत्तः । अवती
र्णं देवदत्तेन जनः दृष्टा तोऽस्तीत्वं चावदाम्यामिति तिन वंशजपस्तु क्तिन घडो भावे पुंजकाराडः इति कोऽर्थः ॥

अतस्मात् सकर्म्मकाकर्म्मकाद्धातोः क्तो भवेद्भावकर्म्मणोरिति कोऽर्थः । सकर्म्मकाकर्म्मकाद्धातोर्यदा क्तप्रत्ययो भव
ति । तदा सकर्म्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्म्मणि भवति उक्तमन्नं विप्रजनेन । तदा पुनरकर्म्मकेभ्यो भवति तदा भावे भव
ति क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी यथा छात्रस्य हसितं कदाचित्तृतीया देवदत्तेन भुक्तं कर्तृकरणयोस्तृतीयायां यदा
पुनः कर्म्मणि वर्त्तते तदा कर्म्मण्यभिहिते प्रथमा भवति अनभिहिते कर्त्तरि तृतीया यथा । देवदत्तेनावतीर्णास
रिता कृत्याः पुनः क्व वर्त्तन्ते इत्याह । कृत्याश्चैव खलर्थाश्च । तयोरेवानुवर्णिता इति कोऽर्थः कृत्याः खलर्थाश्च
प्रत्ययाः तयोरेव भावकर्म्मणोर्भवन्ति न कर्त्तरि सकर्म्मकेभ्यो धातुभ्यो विधीयमानाः कर्म्मणि भवन्ति । अकर्म्मकेभ्यो
धातुभ्यो विधीयमाना भावे भवन्ति के पुनस्ते प्रत्ययाः उच्यन्ते तव्यानीयाः अनीयर् यत् ण्यत् क्यप् केलिमर् । इमे

कृति

सप्तप्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः ॥ एकात्रिंशाः तव्यतानीयान् । ओदनः पक्तव्यो देवदत्तेन देवदत्तस्य वा । कृत्यानां कर्त्तरि वेति
तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः । तव्यतव्यतोः स्वरे विशेषतः । अनीयर यथा । ब्राह्मणेन पठनीयो वेदः ब्राह्मणस्य वा । तव्यानीया
नीयर इत्यनेन त्रयः प्रत्यया भवन्ति कृत्याः प्रोक्ता इति कृत्यसंज्ञा ॥ यत यथा ॥ देयं चेयं ज्ञेयं वा यदि नियतम् । इद्यनीत्या
कारस्याकारः ॥ साध्वे चात्वकयोरिति गुणः ॥ क्यप यथा ॥ हृद्यो ग्रामो देवदत्तेन स्तुत्यो देवो धार्म्मिकेन वृत्यः इत्यः एति ५३
स्तुशासुवृदृजुषः क्यप ऊखस्यापि तिकनीति नुक कृत्यः वृष्यः विभाषा कृवृषोरिति क्यप यत्यः कत्र्योः संज्ञायामि
तिक्यप ॥ ण्यत यथा ॥ कार्यो धर्मो विचेकि वेद्यं खेद्यं हेद्यं कार्यं हार्यं ज्ञायते नो ण्यत् केलिमर यथा ॥ पचेलिमा माषाः भिदेलिमा
मानि काष्ठानि ॥ कर्मकर्त्तरि केलिमर वपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति केलिमरप्रत्ययः खल यथा ॥ ईषत्करः कटो भवता ॥ कृ

च्छ्रेण क्रियते दुःकरः । सुखेन क्रियते सुकरः ॥ दुर्लभः सुलभः दुःखेन दीर्यते दुस्तरः दुर्गमः सुगमः दुर्बोधः
सुबोधः ॥ ईषद्धुः सुषद्धः खलेषु षण्णा तत्प्रयोगे कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृ
णामिति षष्ठीनिषेधात् ॥ युच यथा ॥ ईषद्दीयते ईषद्दानं सुदानं अनो युच इति युच अनादेशः ॥ के पुनस्ते कृ
त्याभावः कर्म्मणि एव विधीयते ॥ इत्याह ॥ त्रिषु गत्यर्थकादिभ्य इति कोऽर्थः । क्तप्रत्ययो गत्यर्थकादिभ्यो धातु
भ्यो वर्त्तते यत्रादिकर्म्मणि हि विहितस्तत्र भावे कर्म्मणि कर्त्तरि च वा तत्र के ते गत्यर्थाः गत्यर्थकर्म्मकाश्लेषशि
स्थासरसजनरुहजीर्यतिभ्यः एभ्यो विहितः क्तः कर्त्तरि भवति गत्यर्थेभ्यः कर्म्मणि कि सुदाहरणा गतो या

मोदेवदत्तेन कर्त्तरि गतो ग्रामो देवदत्तः ग्रामं गतं देवदत्तेन अकर्म्मकात् उपशयितो गुरुः । गम्येणा ॥ निष्ठा शिङः
स्विदि मिदि क्ष्विदि धृष इति किद्वत् प्रतिषेधात् गुणः । स्यात् कर्म्मणि उपस्थितो गुरुः शिष्येण । गुरुमुपस्थितः शिष्यः । उ
पस्थितं शिष्येण । आस । कर्म्मणि उपासितो ऽतिथिः गृहस्थेन । अतिथिमुपासितो गृहस्थः । उपासितं गृहस्थेन । वस । क
र्म्मणि अनूषितो गुरुः शिष्येण । गुरुमनूषितः शिष्यः । अनूषितं शिष्येण । वसतिक्षुधोरिट् इत्यादि सूत्रेण सं 44
प्रसारणं परगौरूपत्वं । जनेः कर्म्मणि उपजनितः पुत्रः पित्रा । पुत्रमनुजनितः पिता । उपजनितं पित्रा । रुह कर्म्मणि आ
रूढो वृक्षो देवदत्तेन । वृक्षमारूढो देवदत्तः । आरूढं देवदत्तेन । होरढ इति रत्वं । झषस्तथोर्धोऽधः इति तस्य धत्वं ष्टुः

त्वं नरढकारः । ढो ढे लोपः इति पूर्व्व ढकार लोपे पूर्व्वस्य दीर्घोणः इति दीर्घत्वं । जीर्यतेः कर्म्मणि अनुजीर्णः क्रो
धस्तपस्विना । क्रोधमनुजीर्णस्तपस्वी । अनुजीर्णं तपस्विना । आदिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि चेति क्तप्रत्ययो भवति सोपि
तत्पुनावे कर्म्मणि कर्त्तरि भवति तद्यथा । भुक्तमन्नं देवदत्तेन । भुक्तोऽन्नं विप्रः । भुक्तं विप्रेण ॥ अकर्म्मकात् समुत्थितो
वर्त्तते करणे भावयोरिति कोर्थः । यदा क्तप्रत्ययो अकर्म्मकेभ्यो धातुभ्यो भवति तदा द्वयोरपि कर्त्तृभावयोरपि क
र्त्तृभावयोर्भवति । कर्त्तरि यथा ॥ शारदि शुक्लानां भावे शुक्लं सघाकतमाः क्तप्रत्ययाः कर्त्तर्य्येव भवति । स्वतन्त्राः
ऽद्रषुच कुवतुत्तेण । क्रियया कनत्सु निनान्न उकारा लुक अकर कादश्चेव कर्त्तरि इति कोर्थः एते प्रत्ययाः

कर्त्तरि भवन्तिन भावे क्विपि कर्म्मणि तत्र दृष्णुश्च यथा। पुत्रमनंकं विष्णुः पितावादं निराकरिष्णुः सविष्णुः श्चर्म्मप्र
जो निष्णुर्म्माता पर्च्चनमुर्म्माति ष्णुर्देवदत्तः ग्राममुत्पादिष्णुसुवती रोचिष्णुः स्वामिनमपत्रापष्णुर्व्ववहारं वर्त्तिः
ष्णुः पुत्रं वर्द्धिष्णुः सागरं तरिष्णुः सर्व्वसहिष्णुः श्वनं कट्टराज्ञभ्रुजनो न्यपे दोन्मदरुच्युपत्रवृद्धिष्णुसहचरद्
ष्णुश्च ताछी न्येक र्त्तरि वाच्ये क्तक्तवतु यथा। ग्रामं गतवान् तु कं तु क्तवानं भूत इत्यधिकृत्य क्तक्तवतू निष्ठा इति
निष्ठासंज्ञा निष्ठेति क्त क्तवतु॥ तृण यथा॥ कर्त्ता देवदत्तः भावेदत्तौ काष्ठं भेत्ता श्वांके त्तुष्ठिनत दुर्म्मनू साधु ६५
कारिं सेत्याधिकृत्य नित्यणि प्रत्ययः॥ क्विप यथा॥ काष्ठस्य छेत्ता काष्ठच्छित् सतसूढ़ि भक्ष्य दुह युज विद भिद

छिद जि नी राजा सुपसर्गेष्व क्विप॥ सर्व्वापहारी लोपः। षाकण यथा॥ वद्धु जल्याकः मत्स्य कुट्टाकः लुण
कः। वराकः दन्द्रु भिक्षाकः जल्पाभिक्षाकः कुट्टलुण्टवृङ षाकया। णु यथा॥ पुत्रस्यानन्दस्याद देवदत्तः रम
णीयस्य नन्दनो विप्रः मधुसूदनस्य नन्दनो विष्णुमित्रः॥ णिनि यथा॥ ग्रावस्य ग्राही विग्राही॥ ण्वच यथा॥
औदनस्य पाचो देवदत्तः नन्दि ग्रहि पचादिभ्यश्च निपच इत्यनेन णच यः। प्रत्याया भवन्ति। उ यथा॥ कर्त्तुं चि
कीर्षु देवदत्तः चुचुक्षुः सनासं सभिक्षु तः श्येतो लोप। तेनेकावाये त्यादिना षष्ठी निषेधः॥ अणि यथा॥
कुम्भं करोति कुम्भकारः। नगरकारः कर्म्मण्युपपदे णेत्यण प्रत्ययः। उपपदमतिङ् इति समासः। डकु ड यथा।

प्रयोगर

नश्वरः

ग्रामं गामुको देवदत्तः अभिलाषुकः यातुकः स्तायुकः भावुकः वर्षुकः आनुकः कामुकः शारुकः न
युवतदस्तात् वृषदलकमगमभ्युन्नडकङ॥ टश्चयथा॥ कुरुषु चरतीति कुरुचरः खेचरः जनचरः
चरेष्टइति टप्रत्ययः तनुस्त्रं बहुतिवहून् मितिसप्तम्याः लुक॥ टक यथा॥ मंत्रं गायतीति मंत्रगः॥
सामगः सीधुं पिबतीति सीधुपः अप्युप गापोष्टगिति टकप्रत्ययः॥ कयथा॥ गां ददातीति गोदः कंब
लदः आतोनुपसर्ग्गे कइति कप्रत्ययः नरस्याधिपः इगुपध ज्ञाप्रीति करः करः कइति कप्रत्ययः॥ अथ ल्यप
तुमुन् क्त्वा प्रत्ययाः वर्त्तन्ते॥ इत्याह॥ भावे सो तरकाले च ल्यप तुमन् क्त्वाः पूर्वकालजाः इति कार्थः ल्यपत्र मुनुक्त्वा ५०

प्रत्ययाः पूर्वकालिनः सेत्तरकाले भावे भवन्ति तत्कर्म्मणि नापि कर्त्तरि कर्म्मणि प्रथमान्तेषां द्वितीयायां तु विशेषतः इति कोः
र्थः तेषां ल्यप् तुमुन् क्त्वा प्रत्ययानां कर्म्मणि प्रथमा विधीयते। क्वापि द्वितीया ल्यपयथा॥ करः प्रकृत्य दृष्येन नवेणासम
नकर्त्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा उपपदमनिङिति समासः समासेऽनञ् पूर्वे क्त्वो ल्यप ङ स्वस्थापितिकर्त्तीति नुक अत्र वाः
यादीनां सुलुक॥ अथ तुमुन्यथा॥ ग्रामो गन्तुमिष्यते नरेणानुस्वनम् अपुनीत्क्रियायां र्थानामिति अथ तुमुन्
॥ क्त्वायथा॥ करः कृत्वा दृष्यते नरेण एषां च वादीनां कर्म्मणि प्रथमा भवति॥ द्वितीया तु विशेषतः॥ इति कार्थः॥ विशे
षतो द्वितीयापि स्यात् अपवर्गतः तुमुन्यथा मंगन्तुमिच्छन्तित्क्वा पुत्रं दृष्ट्वा दृष्यति दृष्ट्वेति पूर्वकालः शान्त्वा

नचैकस्मिनकालेवर्त्तेतेअतश्चादवर्त्तमानेसन्निर्द्देशोवर्त्ततेश   तृशानचौप्रत्ययौवर्त्तमानेकर्त्तरिभवतः
शानतावत्करंकुर्व्वनआदनंपचमानःकर्त्तरिलटश्चतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणइतिलटः
शानचौभवतःअप्रथमाःशानच्यांसमासःकथंनभवतीआहतत्पासतमंज्ञकाभ्यांचसमासोनैवसिद्धतीत्युत्तरितेरय
दस्तेनशत्रासमाससिद्धिन्नभवतितथाशा   कुर्व्वन्देवदत्तःकुर्व्वाणोवापचनपचमानःभावकर्म ५१
णिओदनःपच्यमानोदेवदत्तेनस्थीयमानंयज्ञदत्तेनपूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसम
नेनिसमासनिषेधःअन्यनाहशायेनाहंश्रोकानापंचविंसतेःपरार्प्पनारमुद्धोद्भुप्रभवेयंभवेनवे॥इतिकवेः

श्चब्राह्मणक्ष[illegible]ियवैश्यशूद्राःवर्णानामानुपूर्व्वेणपूर्व्वनिपातोऽभ्यर्हितःद्वन्द्वेपिहिन्द्वइतिद्वन्द्वसमासः॥समाहारोयः
था॥शंखश्चपटहश्चशंखपटहंभेरीचमृदंगश्चभेरीमृदंगंकरश्चनालश्चकरनालंपाणिश्चप

1

ROYAL
ASIATIC
SOCIETY

परीक्षादिवचनं॥कारकपटल   पटलनद्धितपटलंतिङ्पटलंकृत्पटलइतिपंचपटलानियमितः॥इति

प्रयोगमुखः समाप्तः॥   ॥ ॐ ॥ सम्वत् ९१८ फाल्गुनशुक्ल ५ अश्विनिनक्षत्र; मंगलवार; घकुन्दु

संपूर्णलिखितमिदं॥   ॥श्रीमानदेवसंस्कारित श्रीवज्राचार्यवीरचन्द्रदेवेन लिखितं॥   ॥शुभं॥ ५८

संपूर्णलिखितमिदं॥   ॥श्रीमानदेवसंस्कारितश्रीव

श्रीमानदेवसंस्कार

ROYAL
ASIATIC
SOCIETY